

VARIACIÓN E CAMBIO LINGÜÍSTICO NO GALEGO-PORTUGUÉS (SÉCULOS XIII-XIV): OS CLÍTICOS *ME / MI* E *LLE / LHI* E OUTRAS FORMAS EN <-E> FINAL

VARIATION AND LINGUISTIC CHANGE OF GALICIAN-PORTUGUESE (13TH AND 14TH CENTURIES):
THE CLITIC PRONOUNS *ME / MI*, *LLE / LHI* AND OTHER FORMS IN FINAL <-E>

Henrique Monteagudo
Instituto da Lingua Galega
(Universidade de Santiago de Compostela)

Resumo: Na presente achega analízase a variación *-i / -e* en final de palabra no marco da evolución do sistema lingüístico galego-portugués durante o período 1250-1350. Chámase a atención sobre un trazo diferencial entre portugués e galego que non ten recibido atención: o mantemento no primeiro do [i] final de palabra átono do latín como [i] nunha serie de vocábulos que en galego rematan en [e]. Colócase o foco sobre os clíticos de dativo, *me* (P1), *te – che* (P2), *lle(s)* (P3-P6) e *xe* (P3-P6ref) nos textos galegos, que nos portugueses alternan con *mi*, *ti*, *lhi(s)* e *xi* respectivamente. A variación entre *me* e *mi*, cos correspondentes alomorfos {m} e {m̄i}, é obxecto de especial atención. Igualmente, repárase nas desinencias da P1 do pretérito perfecto dos verbos con perfecto forte e mais da P2 do pretérito de todos os verbos: nos textos galegos as formas acaban en *-e* (*dixe*, *amaste – amasche*), mentres que nos portugueses adoitan rematar en *-i* (*dixi*, *amasti*). Con base nunha ampla mostra de textos de distinto tipo, en prosa e verso, literarios e documentais, analízase a distribución diatópica, a evolución diacrónica e a cronoloxía destes fenómenos de variación, que desembocaron na xeneralización das formas en *-e*.

Abstract: This paper analyses the variation *-i / -e* at the end of the words inside the evolution frame of the Galician-Portuguese linguistic system from 1250 to 1350. It focalises on one differential feature between Portuguese and Galician that didn't get enough attention in the past: the preservation in Portuguese of

the final [i] in latin atonic words as an [i] in a series of Portuguese words, while they end with an [e] in Galician. The article also focuses on the clitic pronouns *me* (P1), *te – che* (P2), *lle(s)* (P3 and P6) e *xe* (P3-P6ref) found on the Galician texts, which in Portuguese are respectively *mi*, *ti*, *lhi(s)* and *xi*. There is a special attention put on the variation between *me* and *mi* with its pertinent allomorphs {m} e {mj}. Likewise, the article shows the importance of the desinence of P1 in the strong perfect tense of some verbs and of P2 in the perfect tense of all the verbs: in the Galician texts, the verbal forms end in *-e* (*dixe*, *amaste – amasche*), while Portuguese verbs tend to end in *-i* (*dixi*, *amasti*). Based on a broad selection of different kind of texts, prose and verse, literary and documentary, this article will show an analysis of the diatopic distribution, the diachronic evolution and the chronology of these variation, which lead into the generalitation of the forms ending in *-e*.

Palabras chave: galego-portugués, portugués medieval, galego medieval, gramática histórica, vogais finais, clíticos do dativo, cancioneros trovadorescos, prosa literaria galego-portuguesa.

Key words: Galician-portuguese, medieval Portuguese, medieval Galician, historical grammar, final vowels, clitic pronouns, medieval Galician troubadour poetry, Galician-Portuguese literary prose.

En contributos anteriores témonos achegado a distintos aspectos da variación scriptolingüística no galego-portugués tal como se manifestan nos testemuños que transmiten a lírica trovadoresca de carácter profano, nomeadamente nos cancioneros da Ajuda (A) e das bibliotecas Nacional de Portugal (B) e Apostólica Vaticana (V), ademais do pergamiño Vindel (N)¹. Neses traballos a análise da variación estaba máis ben enfocada cara ao estudo do proceso de constitución da tradición manuscrita da devandita lírica. Na presente achega², imos examinar unha serie de variables relacionadas coa variación *-i / -e* en final de palabra, mais nesta ocasión temos que abrir o foco, xa que cómpre estudar este fenómeno no marco máis amplo da evolución do sistema lingüístico galego-portugués no seu conxunto durante o período 1250-1350, na medida, obviamente, en que este é

1 Véxase Monteagudo 2008a, 2008b: 269-310 e 369-392, 2013, 2015, 2018, 2019a e 2019b.

2 Desexamos a agradecer a colaboración de colegas que nos facilitaron materiais, responderon as nosas consultas ou nos axudaron de diversas maneiras. Nese sentido, é un privilexio citar a Rosario Álvarez, Mercedes Brea, Fernando Brissos, Maria José Carvalho, Ivo Castro, Américo Venâncio Lopes Machado Filho, Clarinda Maia, Rosa Marreiros, Ana M. Martins e Celeste Rodrigues. Obviamente, este agradecemento non os fai corresponsables dos contidos do presente artigo nin parceiros das observacións, análises ou valoracións que se verten nel.

accesible a través da documentación escrita dese período e esta se atopa editada nas debidas condicións. Dado que o estudo desta serie de fenómenos, tanto na xeneralidade da produción en galego-portugués dos séculos XIII e XIV, como, máis concretamente, nos testemuños da lírica trobadoresca, é bastante complexo, imos presentar o noso traballo en varias entregas. Nesta primeira imos considerar o asunto en xeral, abranguendo un amplo abano de textos; nas posteriores porase o foco nos testemuños da tradición trobadoresca e nos aspectos en que a análise dos fenómenos de variación vertentes nos aluman sobre o proceso de constitución desta. De todos os xeitos, o percorrido pola situación que presentan os testemuños medievais comezará pola lírica trobadoresca: por ela encetamos nós a presente investigación e a súa análise previa fornecerá claves imprescindibles tanto para entender a situación da época na súa complexidade canto para contemplar criticamente as achegas previas ao tema. Foi a análise coidadosa dos textos trobadorescos a que nos permitiu esclarecer algunhas confusións fundamentais que ao noso parecer viñeron toldando a maior parte das achegas anteriores.

Cómpre aclarar que no presente traballo se empregará o termo *galego-portugués* como denominación do romance autóctono da franxa occidental da península ibérica, orixinado no cuadrante norte-occidental desta, nos confíns da Gallacia Magna, e estendido cara ao sur a partir do século X; un sistema lingüístico que emerxeu na escrita nos inicios do século XIII e que mantivo unha notable unidade ata os finais do século XIV. Ata onde os testemuños sobreviventes permiten coñecerlo, o galego-portugués constituíu un sistema basicamente unitario, pero non uniforme. Así, diversos estudos teñen identificado unha serie de trazos que permiten distinguir, dentro daquel conxunto, dous subsistemas: o galego e o portugués³. Non obstante, na serie de trazos diferenciais entre o galego e o portugués dos séculos XIII e XIV non se ten chamado a atención sobre o mantemento no segundo, nunha serie de vocábulos, do [i] final de palabra átono do latín como [i], mentres que neses mesmos vocábulos os textos galegos presentan como resultado da evolución daquela vogal un final en [e]⁴.

Tal fenómeno vén suxerido polas grafías <-i> (cos seus alógrafos <y>, <j>...) e <-e>, respectivamente, que ofrecen os testemuños da época. A interpretación fónica destas grafías e a realización concreta das vogais correspondentes ten sido obxecto de controversia, unha discusión revisada e retomada recentemente por Martins 2003-2006 e Carvalho 2005 verbo dos textos portugueses, e

3 Véxase Lorenzo 1975: 155-159, 1975-1977: I, XXVI-XXXVI; Maia 1986: 892-954; Mariño 1998: 102-129; Monteagudo 2012: 53-64.

4 A falta dunha distinción coidadosa entre a situación do galego e a do portugués e entre os distintos estratos cronolóxicos prexudica algunhas valiosas achegas ao asunto, como a que se ofrece en Mariño 2017: 225-228.

por Mariño 2009 verbo dos galegos. Aquí imos abordar a cuestión desde unha perspectiva distinta aos investigadores e investigadoras que nos precederon. En primeiro lugar, cómpre expoñer a nosa hipótese de partida: ao menos ata 1350ca. nas series pronominais e nas formas verbais que estudaremos, na xeneralidade dos textos producidos en Portugal e nos producidos no extremo meridional de Galicia que se indicarán, as ditas grafías representan cadansúa vogal, unha delas con realización próxima a [i] e outra con realización próxima a [e], e en todo caso, ambas as dúas producidas e percibidas como distintas polos falantes das variedades do galego-portugués que foron tomadas como base para a escrita dos devanditos textos. Non imos entrar a discutir cales podían ser as realizacións fonéticas de cada vogal; o feito fundamental é que esas realizacións eran sistematicamente distintas para cada unha das dúas vogais.

Como veremos, os datos que iremos presentando son incompatibles coa hipótese de que a diferenza entre as dúas vogais fose puramente gráfica, isto é, carente de correspondencia na fala: para comezar, se así fose, a representación sistemática de *mi* dativo, en contraposición con *me* acusativo nunha ampla serie de textos portugueses só podería explicarse como unha etimografía, a memoria gráfica dun estadio lingüístico anterior (latino?), o cal resulta totalmente inverosímil, pois requiriría dos escribas un constante exercicio de análise sintáctica. Agora, se na gramática do subsistema portugués existiu unha oposición entre *mi* dativo e *me* acusativo ata as primeiras décadas do século XIV, tal oposición só se podía expresar mediante unha pronuncia distinta de *-[i]* e *-[e]* en posición átona final. Ao noso parecer, unicamente a devandita hipótese de que existiu esa pronuncia distinta e que esta se expresaba na escrita canxa non soamente no caso crítico de *mi* / *me*, senón co conxunto dos datos que presentamos.

En efecto, obsérvase que para os pronomes persoais átonos de dativo os textos producidos en Galicia no devandito período presentan *me* (P1), *te* – *che* (P2), *lle* e *lles* (P3-P6) e *xe* (P3ref), mentres que os textos producidos en Portugal ofrecen respectivamente *mi* – *me*, *ti* – *te* e *lhi(s)* e *xi*, ocasionalmente en alternancia coas formas en *-e*⁵. Canto á conjugación verbal, constátase unha situación semellante que afecta á desinencia da P1 do pretérito perfecto (IPret) dunha serie de verbos con perfecto forte e mais á desinencia da P2 do IPret de todos os verbos: por vía da regra, nos textos galegos as formas acaban en *-e* (*dixe*, *amaste* – *amasche*) (Mariño 2009: 85-90), mentres que o corrente nos textos producidos en Portugal é que acabaren en *-i* (*dixi*, *amasti*). Nunha situación similar se atopa a P2 do Imperativo,

5 Convencionalmente, empregamos o guiión recto <-> entre dúas ou máis variantes que alternan entre si, e a barra inclinada </> entre formas que se opoñen.

que non imos considerar no presente estudo (Huber 1986: 227; Mariño 2009: 82-83 e 2017: 228).

Este fenómeno de variación rexístrase tamén noutros vocábulos, desde nomes (como *alte / alti; sangue / sangui*), pronomes (*outr e outri*) e numerais (*viinte / viinti*) ata adverbios (*ameude / ameudi, longe / longi* ou *tarde / tardi*) (Mariño 2009: 82-85, 91). Non obstante, coidamos que, pola súa menor sistematicidade, estes casos deben ser tratados por separado, de xeito que na presente achega imos concentrar a atención nos pronomes persoais e nas formas do pretérito dos verbos, e só colateralmente nos referiremos a outras clases gramaticais.

Ademais dos aspectos ecdóticos máis ou menos problemáticos que habitualmente confronta un traballo das características do presente (como a datación e a localización dos testemuños que transmiten os textos, a determinación do seu carácter de copia ou traslado, as mans que interviñeron na súa elaboración), tivemos que confrontar tres dificultades de carácter moi distinto: unha é de tipo cuantitativo, pois houbo que manexar unha cantidade de datos considerablemente grande; outro é de tipo filolóxico, xa que se relaciona coas características das edicións dispoñibles e coas dificultades que presenta a lectura dalgúns treitos e vocábulos e a interpretación de certas graffas; o terceiro é de tipo lingüístico, e este radica nas complexidades gramaticais que presenta a análise dalgunhas formas, a determinación do réxime de certos verbos, o esclarecemento da estrutura sintáctica de determinadas construcións.

Canto ao primeiro, temos unha razoable confianza en que os datos e as cifras que ofrecemos son globalmente representativos e por tanto poden ser aceptados como bases sólidas para as hipóteses que presentamos. Non obstante, advertimos que en moitos casos non pretenden ser exactos, senón aproximados, e isto por dúas razóns básicas: dunha banda, o volume de datos manexados, considerablemente amplo, facilita os despistes, e por outra banda, non son raros os casos dubidosos, ben porque están abertos a distintas interpretacións, ben porque presentan problemas de lectura ou ben porque os criterios de cómputo non sempre son indiscutibles. Péñese, por exemplo, no caso das formas contidas en frases ou versos repetidos literalmente ou con lixeiras variacións nunha cantiga, non soamente nos refráns. Á hora de calcular os cómputos, contamos como unha única ocorrencia os rexistros que aparecen repetidos no refrán das cantigas, pero non fixemos o mesmo coas ocorrencias reiteradas (ás veces en termos idénticos ou case) que se producen noutro tipo de estruturas iterativas, entre outras razóns, porque se rexistran casos de variación entre unha e outra. Por parte, de regra non tivemos en conta os poucos casos de lectura dubidosa nin as formas reconstruídas polos editores. Para unha análise máis clara e doada da frecuencia relativa de certas variantes e da súa evolución, elaboramos uns índices que se calculan dividindo o

número de ocorrencias da variante máis frecuente (ou, nalgúns casos, de composicións ou textos en que aparece) polo da menos frecuente. Así, se falamos dun índice LHE 3 nun determinado corpus, isto significa que nese corpus as formas de tipo *lhe* son tres veces máis frecuentes cás de tipo *lhi*.

Canto ao segundo, cómpre advertir que, excepto nos lugares en que nos pareza conveniente actuar doutro xeito, ignoraremos a variación gráfica irrelevante para o noso asunto, que, entre outros grafos, nos textos máis antigos atinxe ao <lh> e no conxunto do período analizado ao <i>: como veremos, as grafías <ll> e <l> para a lateral palatal, correntes nos textos galegos, son as máis frecuentes en Portugal antes de 1270 e continúan aparecendo durante unhas décadas máis, mentres que, por outra banda, <i> pode aparecer tamén como <j>, <y> ou outras grafías máis insólitas, de xeito que as formas que nos interesan poden vir representadas nos textos como <lhi>, <lhj>, <lhy>, <mi>, <mj> - <m̃j>, <my> - <m̃y>... Igualmente, os vocábulos e textos que citemos serán presentados nunha forma gráfica simplificada e regularizada, salvo cando consideremos conveniente proceder doutro xeito. Cando o xulguemos oportuno, a efectos de clareza ou precisión, referirémonos ás formas gráficas tal como acabamos de facer, colocándoas entre parénteses angulares, e aos morfemas e alomorfos colocando as formas entre chaves: {me}, {m}, {mí}, {mj}... Cando for preciso por razón de clareza, referirémonos ao uso concorrente da forma *me* coa forma específica de dativo *mi* como *me_{dat}*. Por outra parte, salvo que nos pareza procedente actuar doutro xeito, imos tomar o par *dixe / dixi* como representante dunha serie de formas de P1 de IPret forte, na que se inclúen *figi / fige, ouvi / ouve, puidi / pudev, pugi / puge, quigi / quige, soubi / soube, tivi / tive e trouxi / trouxe*.

Canto ao terceiro aspecto, é obvio que o fenómeno de variación que nos interesa ten ao mesmo tempo unha faceta fonética, relacionada coa evolución do vocalismo latino ao galego-portugués en posición postónica final, e outra morfosintáctica, como se bota de ver no caso dos clíticos de primeira e de segunda persoa, xa que as formas en *-e* son en principio formas de acusativo, mentres que as formas en *-i* son formas de dativo. A primeira faceta foi xa abordada con certa insistencia por distintos investigadores e máis recentemente revista polos xa citados Martins 2003-2006, Carvalho 2006 e Mariño 2009. Canto á faceta morfosintáctica, téñase en conta que este non pretende ser un traballo de morfosintaxe diacrónica. O noso asunto obrigounos a internarnos en cuestións gramaticais difíciles, algunhas das cales se atopan insuficientemente estudadas, pero nunca debe perderse de vista que as nosas incursións neste terreo teñen como único obxectivo establecer unha base coherente e axeitada para a análise filolóxica dos textos, por tanto, carecen da profundidade e o alcance que esixiría un estudo propiamente gramatical. De todos os xeitos, tanto as dificultades de tipo filolóxico canto as

complexidades de tipo gramatical teñen máis relevancia para próximas entregas do noso traballo do que para esta primeira.

Outra cuestión problemática radica na existencia no galego-portugués de formas tónicas {*min*} – {*mí*} de acusativo e dativo, con representacións gráficas de tipo <*mi*>, <*mj*>, <*my*> (ou incluso <*nĭj*>, <*mÿ*>), que poden ser idénticas ás do clítico dativo, sexa a forma plena {*mi*}, sexa o alomorfo ligado {*mj*}; ademais, o segundo pode ser tamén alomorfo do acusativo. Esta cuestión foi abordada nun artigo en que procuramos esclarecer ata onde nos foi posible estes casos confusos (Stengaard 2003; Monteagudo 2019b). Xa outras cuestións de orde sintáctica, como é a análise de certos verbos ditransitivos, dos verbos tradicionalmente denominados de “dobre acusativo” e doutros con réxime variable na época ou diferente ao galego actual, serán tocadas de xeito sumario nunha próxima entrega do traballo na medida en que o consideremos estritamente imprescindible.

En definitiva, o estudo dos fenómenos que imos considerar permitirá coñecer mellor a variación interna dentro do sistema lingüístico galego-portugués, concretamente a temperá definición no seu interior dos subsistemas galego e portugués e a dinámica evolutiva do conxunto, en que, como se verá, parece claro o carácter innovador do galego no punto en foco e a tendencia basicamente converxente cara a el do subsistema portugués durante o século XIV. Xa que logo, os dous obxectivos principais da serie de traballos en que se integra o presente son complementarios: o esclarecemento da distribución dialectal e da cronoloxía evolutiva das variantes indicadas e a análise do proceso de constitución da tradición manuscrita da lírica trobadoresca galego-portuguesa á luz dos resultados obtidos neses dous planos, o diatópico e o diacrónico.

1. O CORPUS. FONTES DOCUMENTAIS, BASES DE DATOS E OUTROS RECURSOS

En principio, o noso corpus ideal estaría constituído polo conxunto dos textos en galego-portugués producidos nos séculos XIII e XIV que chegaron a nós ben mediante testemuño orixinal (caso óptimo), ben mediante copia coetánea (tamén útil, pero máis problemático). É obvio que non é posible dispor de tal corpus ideal, por razóns que van desde a inaccesibilidade dalgúns testemuños (fontes sen editar ou en edicións inservibles) ata as dúbidas canto á datación de moitos deles⁶. En consecuencia, o que fixemos foi constituír un corpus que consideramos representativo, tratar de establecer unha cronoloxía segura dos cambios lingüísticos que

6 Para unha panorámica xeral véxase Neto 1956: 55-106, e máis sucintamente Mattos 1989: 15-35, Castro 2004: 92-94 e Cepeda 1995.

nos interesan — sempre aproximada, claro está —, e a partir desta cronoloxía, datar os textos dúbidosos.

No noso corpus documental figuran en primeiro lugar, obviamente, os textos da lírica trobadoresca, profana e relixiosa. A cronoloxía dos primeiros é bastante ampla, xa que ten o seu fito inicial nas últimas décadas do século XII ou nos comezos do XIII, e o seu fito final na metade do século XIV. As *Cantigas de Santa Maria* poden datarse con seguranza na segunda metade do século XIII, e máis en concreto, entre 1260 e 1280 aproximadamente. Para a lírica trobadoresca profana o uso das edicións facsimilares e paleográficas dos distintos testemuños foi obrigada, pero, ademais, puidemos contar con ferramentas de consulta utilísimas, como son o portal en rede do *Projeto littera* e sobre todo o glosario do portal *Universo Cantigas*. Para as *Cantigas de Santa Maria* (CSM) valémonos da edición de Walter Mettmann e da ferramenta de procura do TMILG (*Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*). Tamén é posible facer procuras sobre os textos dixitais das CSM e outros que ofrece o CIPM (*Corpus Informatizado do Portugués Medieval*), ben que este ten o inconveniente de presentar cada cantiga e cada texto en arquivo independente⁷.

Polas razóns que se deducirán do noso estudo, o corpus de orixe galega foi de importancia relativamente menor para nós. En todo caso, tivemos moi presente a colección documental editada por Clarinda de Azevedo Maia (que inclúe tamén textos do noroeste de Portugal; véxase mapa 1) e botamos man, cando nos cumpríu, da consulta ao xa citado TMILG. Tamén a xeito de referencia comparativa coa situación do portugués, tivemos en conta a colección editada en Boullón/Monteagudo 2009. Entre os textos galegos de carácter literario é de especial interese o códice que o seu editor publicou baixo o título de *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*, ao que nos referiremos xenericamente como *Crónicas*. O interese especial deste texto radica na súa cronoloxía temperá (1295-1312 aproximadamente, como veremos), na súa probable localización, na mesma fronteira galego-portuguesa (bispado de Tui) e no seu aparente carácter híbrido, ao menos en parte. A exemplar edición e o magnífico glosario que a acompaña, ambos debidos a Ramón Lorenzo (1975-1977), fóronnos utilísimos. Outros textos literarios, como o fragmento do *Livro de Tristan*, foron tidos en conta por razóns específicas de orde basicamente comparativa. Unha panorámica resumida da situación do galego nos séculos XIII ao XV é tamén ofrecida en Mariño 2009, coas matizacións que se deducen do presente traballo.

O corpus de orixe portuguesa é especialmente relevante para o noso estudo, pero, por outra banda, ofrece dificultades maiores para o seu acceso e manexo,

7 Véxase ao final na Bibliografía o apartado “Recursos en rede”.

entre outras razóns, porque para este non dispomos dunha base de datos e unha ferramenta de procura análogas ao *Projeto Littera* ou ao TMILG. Así e todo, fóronnos de grande utilidade os recursos que se ofrecen nos sitios web BITAGAP (*Bibliografía de Textos Antigos Galegos e Portugueses*) e CIPM (*Corpus Informatizado do Portugués Medieval*). O corpus do portugués tivemos que construílo a partir das edicións que nos pareceron máis fiables e, en moitos casos, tivemos que traballar nel de xeito manual. Deixando á parte as cantigas trobadorescas, os textos que conforman este corpus pódense clasificar en dous grupos: 1) instrumentos notariais de carácter particular, escritos chancelirescos, foros municipais e tratados en prosa de carácter xurídico-legal, 2) prosa literaria.

Canto aos documentos do primeiro tipo, a nosa pretensión foi obter unha mostra da evolución das ditas variables ao longo dos séculos XIII e XIV, en particular de 1250 a 1350, aínda que tivemos en conta algúns testemuños das décadas anteriores e posteriores. Concentramos a nosa atención no treito 1290-1350, durante o cal, segundo o consenso xeral, se debeu de producir o proceso de constitución da tradición manuscrita da lírica galego-portuguesa tal como chegou a nós. Procuramos conseguir unha representación de diversos tipos de textos instrumentais, pero a fonte máis importante, en termos cuantitativos e cualitativos, corresponde ás chancelarías reais, nomeadamente ás de D. Denis (Gomes 1988, 2013; Marreiros 2012; Nogueira 2003) e Afonso IV (Marques 1990-1992); pola contra, non nos foi útil a edición dos fondos da chancelaría de D. Pedro (1357-1367), pois chegou a nós nunha copia posterior á metade do catrocentos (Marques 1984). Tamén nos preocupou conseguir que na mostra estivesen representadas as áreas da xeografía portuguesa máis relevantes, con particular relevo para Lisboa, Coimbra e Entre-Douro-e-Minho (véxanse mapas 2 e 3). Canto aos criterios de selección das fontes documentais, algunhas impúñanse polas súas propias características, como é o caso de Marques 1990-1992, Martins 2001a e sobre todo Martins 2001b, Souto 2008, Nogueira 2003, Brissos 2011, Marreiros 2013 e Carvalho 2017; noutros casos simplemente acadimos a fontes que tiñamos a man. Como se pon de relevo no corpo do noso estudo, a serie da chancelaría de Afonso IV, que cobre o crucial período de 1325 a 1344, foi especialmente valiosa para os nosos obxectivos.

En total, as coleccións documentais pescudadas recollen máis de dúas mil pezas documentais (segundo as nosas contas, o total é de 2 107). Foi preciso atinxir unha cifra tan elevada debido fundamentalmente a tres motivos: en primeiro lugar, moitos documentos non ofrecen ningún rexistro das variantes que nos interesan; en segundo lugar, os rexistros da variable *mi / me* neste tipo de textos son desesperantemente escasos, polas razóns que se indicarán (§5.1); finalmente, os cambios que conduciron á xeneralización de *me_{dat}* a custa de *mi* e á substitución de *lhi* e *lhis* por *lhe* e *lhes* presentan unha cronoloxía distinta, o cal obrigou a estender a

amplitude da franxa cronolóxica da nosa pescuda. Por outra banda, debe terse en conta que, como dixemos, esta se realizou manualmente en case todos os casos, de maneira que —cómpre insistir nisto— somos conscientes de que os datos que ofrecemos son aproximativos. Mesmo así, temos unha convicción razoable de que os nosos resultados teñen unha base empírica dabondo sólida, se ben que probablemente pesquisas máis amplas, demoradas e rigorosas introducirán matices no cadro que obtivemos. Inmediatamente antes da bibliografía final presentamos unha listaxe das principais coleccións documentais que nos serviron de base, coa indicación das abreviaturas que empregamos ao longo do presente estudo.

Dentro do sector documental do corpus de orixe portuguesa os textos forais son merecentes dun capítulo específico. Só tivemos en conta forais redactados en galego-portugués e descartamos os escritos en linguaxe mista, como a familia dos Foros de Castelo-Rodrigo. Dentro do dito conxunto, incluímos os foros de Portel / Évora (1262) e mais Garvão / Alcácer (1267) e Garvão / Montemor-o-Novo (1267), editados por Souto Cabo (2008: 297-300 e 316-318), os forais de Trás-os-Montes, editados por Costa/Santana (2006), e os foros e costumes da Guarda (1272-1282), pero, por razóns que explicamos máis adiante, colocamos o foco nos textos que forman parte da familia dos Costumes de Santarém, compilados e sucesivamente revisados nas últimas décadas do século XIII e nos comezos do século XIV, e que chegaron a nós nun caso mediante códice orixinal (Costumes de Oriola, de 1294), e nos outros mediante copias trecentistas (Costumes de Santarém, Alvito e Borba), como máis adiante explicaremos (Rodrigues 1993).

Outra compoñente relevante do noso corpus documental está constituída polos textos en prosa xurídico-legal. Incluímos nestes o *Foro Real*, *Flores de Dereito*, *Tempos dos Preytos*, as versións íntegras da *Primeyra Partida* e da *Terceyra Partida* e os fragmentos conservados da *Segunda* e a *Terceyra Partidas*, todos eles editados por José de Azevedo Ferreira (1980, 1987, 2001). Trátase de versións de orixinais casteláns producidos no escritorio real de Afonso X ou en ámbitos próximos a este, que foron trasladados ao galego-portugués en Portugal nas últimas décadas do século XIII ou primeiras do XIV, e que chegaron a nós mediante copias probablemente realizadas ao longo da primeira metade ou nos inicios da segunda metade do século XIV. En xeral, son textos en que abundan máis ou menos as formas da terceira persoa do pronome, pero, en troca, son moi escasas ou nulas as ocorrencias das formas da primeira persoa.

Finalmente, no sector da prosa literaria (na que incluímos os xéneros histórico e haxiográfico) producida en Portugal no século XIV, atopamos serias dificultades, xa que nos chegaron moi poucos textos en orixinal ou copia deste mesmo século, sendo que as copias do século XV ou seguintes son inservibles para o noso estudo, e ademais, a aqueles poucos manuscritos do século XIV asignóu-

selles unha datación un tanto vaga. De feito, como no seu lugar se argumentará, coidamos que o noso estudo permitirá adxudicarlles unha datación máis precisa do que vén sendo habitual. Ante ese panorama, na nosa opinión adquiren unha importancia capital o *Livro das aves* (Mota [et al.] 1965) e sobre todo os *Diálogos de San Gregorio* (a súa versión trecentista, dispoñible na Rede en edición semi-diplomática, realizada a partir da lectura de R. Virgínia Mattos e Silva⁸) e o *Flos Sanctorum* trecentista (Machado 2009). Os dous últimos son importantísimos non só pola súa extensión, senón porque, ademais de amplos treitos narrativos, ofrecen textos dialogados, o que dá ocasión para o uso de numerosas formas verbais e pronominais da P3 e a P6 e, máis particularmente, da P1 e a P2. Ademais destes textos, consideramos o fragmento do *Livro de linhagens do Conde D. Pedro* que foi encadernado xunto co *Cancioneiro da Ajuda*, que ao parecer foi realizado por volta de 1380-1383 e foi recentemente obxecto dunha rigorosa edición (Brocardo 2006), e dous fragmentos de obras do ciclo artúrico que se consideran datables no século XIV: o fragmento do *Livro de Merlin* (Lorenzo/Souto 2001) e da *Estoria do Santo Graal* (Dias 2003-2006).

2.1. A VARIABLE MI / ME_{dat} NOS CANCIONEIROS TROBADORESOS

A existencia de trazos distintivos que permiten caracterizar a *scripta* do antígrafo dos apógrafos italianos B e V en contraste coa do *Cancioneiro da Ajuda* é un fenómeno ben coñecido e xa estudado nalgúns aspectos, como pode ser o uso do <h> en grafías como <lh>, <nh>, <mh>, <bh>, <hy>, <hu>, <hũu> etc. Un destes trazos, ata agora pouco atendido, atinxe a un conxunto de formas que en A rematan en -e, mentres que en B / V rematan en -i. Como xa foi sinalado, nese conxunto entra a serie de formas átonas dos pronomes persoais (clíticos) de primeira e terceira persoa en caso dativo: *me*, *lle* e *lles* e mais *xe* en A, fronte a *mi*, *lhi* e *lhis* e mais *xi* en B / V⁹. O contraste entre as dúas tradicións manuscritas, a representada por A e a representada por B, ponse de manifesto nos seguintes exemplos¹⁰:

8 <https://repositorio.ufba.br/ri/bitstream/ri/17923/1/Edi%C3%A7%C3%A3o%20semidiplom%C3%A1tica%20DSGA.pdf>

9 Como decontado se verá, a ocorrencia de formas da serie de segunda persoa *ti* é moi infrecuente en B / V e completamente insólita en A, ao contrario do que acontece coa serie de segunda persoa *vós*, que non nos vai interesar.

10 Salvo indicación en contrario, a énfase en itálicas, maiúsculas ou subliñados nos exemplos é nosa.

1. Se eu podesse desamar / a que **me** senpre desamou, / e podess' algun mal buscar / a quen **me** senpre mal buscou./ Assi **me** vingaria eu, / se eu podesse coita dar / a quen **me** senpre coita deu / [...] Mays rog' a Deus que desampar / a quen M' assi desanparou [A 289].
- 1bis. Se eu podesse desamar / a quen **me** sempre desamou, / e podess' algun mal buscar / a quen **mi** sempre mal buscou./ Assi **me** vingaria eu, / se eu podesse coita dar / a quen **mi** sempre coita deu [...] Mais rog' a Deus que desenpar / a quen MH-assi desemparrou [B 980 / V 567].
2. Se Deus **me** leix' aver / dela ben e **me** mostr' o seu / bon parecer, que **lle** Deus deu / por ja senpr' a min mal fazer / [...] / E vedes que MI-ar fez poren: / fez-MI-a veer. [A 95].
- 2bis. Se Deus **mi** leix' aver / dela ben e **mi** mostr' o seu / bon parecer, que **lhi** Deus deu, / por ja sempre **mi** mal fazer / [...] / E veedes que M'-ar fez poren: / fez-MH-a veer [B 202].
3. Sennor, o mal que M' a min faz Amor / e a gran coita que **me** faz sofrer / a vó-lo devo muit' a agradecer / e a Deus que **me** vus deu por sennor, / ca ben-o faço deste sabedor / que por al non MI-o podia fazer [A 263].
- 3bis. Senhor, o mal que MH-a mi faz Amor / e a gran coita que **mi** faz sofrer / a vó-lo devo muit' a agradecer / e a Deus que **mi** vus deu por senhor, / ca ben-o faço deste sabedor / que por al non MH-o podia fazer [B 440 / V 52].

Comezaremos colocando o foco sobre as formas da P1. De primeiras, cómpre distinguir entre as formas plenas do clítico, autosilábicas, que son as que aparecen ante consoante ou pausa, das formas heterosilábicas, que aparecen ante vogal. Se se repara nas formas plenas dos tres exemplos, salientadas en cursiva, constatarase que en *A*, ao lado de *lle*, aparece *me*, mentres que en *B / V*, a lado de *lhi*, se rexistran *me* e *mi*. Pero repárese que a variación entre *me* e *mi* en *B / V* é funcional, xa que cada unha das formas corresponde a funcións sintácticas específicas. Así, *me* aparece tanto en *A* coma en *B / V* funcionando como complemento directo (acusativo), pero en *A* tamén funciona como complemento indirecto (dativo), mentres que en *B / V* existe unha forma específica para o segundo: *mi*. Pola contra, a variación entre *lle* e *lhi* é puramente formal, xa que a distribución do seu uso non responde a criterios funcionais: simplemente, en *A* úsase unha (*lle*) e en *B / V* a outra (*lhi*).

Poñamos agora o foco sobre os alomorfos heterosilábicos salientados en versaletas nos devanditos exemplos: así, en 2 rexístrase o alomorfo {m̩} do pronome dativo, representado por <mi> (“vedes que mi-ar fez poren: / fez-mi-a

veer”), mentres que en *B* (2bis) aparecen en alternancia dous alomorfos, {m} e o {mj} –este representado por <mh>: “E veedes que *m*’ar fez poren: / fez-*mh*-a veer”. O alomorfo {mj} ten unha semiconsoante que fai sílaba coa vogal seguinte, mentres que o alomorfo {m} é unha forma reducida por elisión da vogal final, de maneira que fai tamén sílaba coa vogal inicial da palabra seguinte. Ademais, no exemplo 1 conséntase a aparición do alomorfo {m} de *me* acusativo, mentres que *B / V* en idéntico contexto e coa mesma función presenta o alomorfo {mj}, presentado novamente con <mh>: “a quen *m*’assi desanparou” – “a quen *mh*-assi desanparou”. Finalmente, o exemplo 3 ilustra a aparición dos alomorfos {m} e {mj} para o dativo en *A*, mentres que nos mesmos contextos en *B / V* ocorre o alomorfo {mj}. Por tanto, temos dous alomorfos antevocálicos, {m} e {mj} –o segundo representado como <mi> en *A* e como <mh> en *B / V*–, que exercen, ambos os dous, as funcións tanto do dativo coma do acusativo. Este comportamento é unha fonte de confusións para os estudosos que se teñen achegado a este asunto, como decontado veremos.

Máis adiante habemos de referirnos a esta cuestión, agora cómpre recapitular sobre os tres contextos fonéticos aos que corresponden cadanseu alomorfo: a) ante pausa ou consoante aparecen as formas plenas, átonas e silábicas, {me} e {mi}; esta segunda, só en *B / V*; b) ante as vogais *a-* ou *o-* aparecen as formas heterosilábicas ligada {mj} e reducida {m}; c) ante as vogais *e-* ou *i-* aparece o alomorfo heterosilábico reducido {m}¹¹. A partir de agora, referirémonos ás devanditas formas como “formas plenas” {me} e {mi}, “alomorfo ligado” {mj} e “alomorfo reducido” {m}. As formas plenas aparecen representadas nos cancioneiros como <me> e <mi> –coas súas alografías: «mj», «my»...–, o alomorfo ligado aparece representado como <mi> en *A* e como <mh> en *B / V*, mentres que o alomorfo reducido aparece representado sempre como <m>. A complexa alomorfía de {me} e {mi} e particularmente a representación gráfica de {mj} en *A* como <mi> –que erroneamente se considerou equivalente a <mi> de *B / V*, sendo que nos apógrafos italianos esta representa a forma plena do dativo–, desorientaron a boa parte dos estudosos que se achegaron a este asunto, como se mostrará máis adiante (§4)¹².

11 Deixamos fóra os moi contados casos en que o pronome se atopa ante vogal *u-*, en que, como mostraremos, poden aparecer calquera dos tres alomorfos.

12 Exemplo destas confusións son as observacións de dona Carolina Michaëlis nas entradas correspondentes a *me* e, sobre todo, a *mi*, no glosario do *Cancioneiro da Ajuda* (1920: 53 e 55), sobre as que máis adiante volveremos; ben que, en descargo da ilustre estudosa, hai que ter en conta que en *A* non se ofrece unha representación gráfica específica da forma átona asilábica {mj}, xa que neste cancionero non se rexistran formas de {mi} dativo átono ou son excepcionais, como se explicará no seu lugar. Véxase Monteagudo 2019b e o que alí se indica.

A análise complica-se cando se introduce outra variable máis: o feito de que no galego-portugués a forma tónica do pronome acusativo da P1, {mí}, non só podía aparecer rexido por preposición, coma no galego e o portugués actuais, senón que tamén podía aparecer sen preposición, isto é, ademais de forma de dativo rexida, podía ser unha forma de acusativo libre (Stengaard 2003; Monteagudo 2019b). Por iso, como noutro lugar argumentamos, para unha maior clareza é moi útil empregar representacións gráficas específicas: {mí} tónico libre como *mí*, {mi} átono silábico como *mi* e {m̲i} átono ligado como *m̲i*. Igualmente, coidamos que para unha boa práctica da edición dos textos de *B / V* sería altamente recomendable manter a representación específica gráfica do {m̲i} ligado (<mh->) e, menos importante pero tamén clarificador, dar unha representación propia ao {mí} tónico libre, utilizando o til, tal como faremos no presente estudo.

FORMAS TÓNICAS: SISTEMA COMÚN

Rexidas por preposición	Acusativo / Dativo	MÍ <mi> MIN
Libres (sen preposición)	Acusativo	MÍ <mi> MIN
	Dativo	MIN MÍ

FORMAS ÁTONAS: DOUS SUBSISTEMAS

			S1 Galego	S2 Portugués
Plenas / Autosilábicas	Acusativo		ME	ME
	Dativo		ME	MI <mi> me
Hetero- silábicas	Ligadas	Acusativo	M m̲i <mi>	M m̲i <mh>
		Dativo	M̲i m	M̲i m
	Reducidas	Acus. / Dat.	M	M

Táboa 1. Sistema común das formas do P1 tónico e subsistemas 1 e 2 do clítico da P1.

Feitas as anteriores precisións, podemos describir sumariamente o subsistema 1 no relativo ao clítico de P1, correspondente ao *Cancioneiro da Ajuda*, do seguinte xeito (véxanse táboas 1 e 2):

- a. Ante pausa e consoante, posúe unha única forma para o acusativo e o dativo {me}, foneticamente plena. Nos dous casos en que o pronome ocorre ante a vogal *u-*, aparece tamén esta forma plena (A 174, A 285); así mesmo, esta tamén aparece esporadicamente ante *e-* (A 10, A 28, A 235). En dez ocasións, as grafías do *Cancioneiro da Ajuda* suxiren a posibilidade de casos

excepcionais de presenza de {mi} dativo, que son discutidos noutro traballo (Monteagudo 2019b), e que estimamos seguros ou moi probables en A 15, A 95, A 176 e A 177, improbables en A 59, non descartables en A 53, A 59, A 78 e A 106 e descartable en A 305.

- b. Ante as vogais *e-* ou *i-*, a forma que aparece é {m}, foneticamente asilábica e reducida por elisión da vogal, que, analogamente á plena {me}, se emprega de xeito indistinto para as funcións propias do acusativo e do dativo.
- c. Ante as vogais *a-* ou *o-* iniciais de palabra seguinte aparecen as formas heterosilábicas {m} ou {m̃i}, a primeira reducida pola elisión da vogal [e], como xa vimos, e a segunda debilitada e ligada, pois nela a primitiva vogal se converteu nunha semiconsoante [j] que forma ditongo co *a-* ou *o-* seguintes, e que en A adoita vir representada por <i> (Ramos 2008: II, 227-286). Porén, aínda que calquera dos dous alomorfos {m} ou {m̃i} poden aparecer en calquera das funcións do acusativo ou do dativo, a distribución non é aleatoria (véxase táboa 1): {m̃i} é claramente a forma preferida para exercer a función de complemento indirecto (a súa frecuencia case sextuplica a de {m}) e, dun xeito menos rotundo, como dativo ético (case tripla frecuencia ca {m}); pola contra, {m} é lixeiramente máis frecuente ca {m̃i} como complemento directo e case o triplica como formante léxico. No caso dos frecuentes encontros do clítico dativo da P1 co clítico acusativo da P3, as formas de tipo *mi-o*, *mi-a* están practicamente fixadas (125 rexistros), pois en A non se rexistran variantes do tipo *m'o*, *m'a*.

FUNCIÓN / FORMA	{me}	{m} + o, a	{m̃i} + o, a	TOTAL
Complemento directo	265	27	21	313
Complemento indirecto	443	35	206	684
Dativo ético / de interese	29	5	13	47
Formante léxico	165	18	6	189
TOTAL	902	85	246	1233

Táboa 2. Frecuencia e distribución funcional das formas {me} e mais {m} e {m̃i} asilábico ante as vogais *a-* e *o-* no *Cancioneiro da Ajuda*. **Observación:** o subtotal refírese só a {m} e {m̃i}. **Fonte:** elaboración propia a partir da revisión e depuración dos datos de *Glossa*.

Xa que logo, neste sistema, {me} é a forma plena e xeral que pode exercer todas as funcións e a única que aparece ante consoante ou pausa; mentres que {m̃i} funciona basicamente como complemento indirecto –en concorrencia con {m}– nun contexto fonético definido (ante as vogais *a-* e *o-*), que é no que

aparece con maior frecuencia, pero pode exercer tamén outras funcións, nomeadamente dativo ético. Pola contra, o alomorfo {m} non está tan claramente definido no plano funcional, xa que exerce todas as funcións –de feito, é o único que aparece en calquera delas ante as vogais *e-* e *i-*, aínda que ante *a-* e *-o* é preferido a {m̄i} como complemento directo e máis como formante léxico.

En troques, o sistema 2, vixente no conxunto dos apógrafos italianos *B / V* –aínda que non en todos os seus textos e estratos, como veremos–, presenta unha situación distinta. Vexamos:

- a. Ante pausa e consoante, posúe dúas formas átonas plenas, {me} e {mi}, parcialmente especializadas: {me} é acusativo e dativo, e acapara totalmente para si as funcións propias do primeiro caso (nomeadamente, a de complemento directo), que exerce en exclusiva, mentres que {mi} –representada como «mj», máis raramente como «mi» ou «my»– é dativo, alternando libremente con *me*. Deste xeito, as funcións correspondentes ao dativo son cubertas maioritariamente por *mi*, pero en concorrencia con *me*.
- b. Ante as vogais *e-* ou *i-*, igual que acontece no sistema 1, a forma que aparece é a asilábica reducida {m} que funciona de xeito indistinto como complemento directo, indirecto, dativo ético ou formante léxico¹³.
- c. Ante as vogais *a-* ou *o-* iniciais de palabra seguinte aparecen as formas asilábicas reducida {m} ou ligada {m̄i}, a segunda representada habitualmente como <mh>. Porén, aínda que calquera dos dous alomorfos pode aparecer en calquera das catro funcións, a distribución non é aleatoria: a forma ligada {m̄i} é claramente preferida a {m} como complemento indirecto (máis que duplica a frecuencia da segunda), e sobre todo como dativo ético / de interese ({m̄i} sextuplica a frecuencia {m}). Pola contra, como complemento directo a frecuencia de {m} máis ca duplica a {m̄i} e como formante léxico a preferencia por {m} é tamén moi marcada, pois cuadricula a {m̄i}.

Como máis adiante veremos, os resultados globais que acabamos de ofrecer precisan matizacións, pois no interior de *B / V* existen sectores que se apartan de xeito máis ou menos claro das medias xerais.

Xa que logo, no sistema 2 a forma *mi* está especializada como forma de complemento indirecto en posición de pausa e ante consoante, e algo semellante,

13 De xeito excepcional, neste contexto rexístranse cinco casos en que aparece a forma plena {me}, dos cales catro corresponden a composicións incorporadas á tradición manuscrita con posterioridade á realización da *Compilación xeral*, como no seu lugar veremos: *B* 172 (Martín Soarez), *B* 482 / *V* 65 (Afonso X), *B* 615 / *V* 216 (Estevan Fernández d'Elvas), *B* 885bis / *V* 469 (Ayra Nunez). Tamén de xeito excepcional, ante *é-* tónico rexístrase {mi} en moi contadas ocasións: *B* 530 / *V* 133, *B* 681 / *V* 283 e *B* 1353 / *V* 961.

pero menos rotundo, acontece coa forma ligada {m̲} ante as vogais *a-* e *o-*. En definitiva, os subsistemas pronominais de A e B / V no relativo ás formas *me / mi* poderían describirse resumidamente do seguinte xeito (táboa 3):

	SISTEMA 1 (<i>Ajuda</i>)		SISTEMA 2 (<i>B / V</i>)	
	C. DIRECTO FORMANTE LÉXICO	C. INDIRECTO DATIVO ÉTICO	C. DIRECTO FORMANTE LÉXICO	C. INDIRECTO DATIVO ÉTICO
+ PAUSA E CONSOANTE	me		me	mi [~ me]
+ VOGAL <i>e-, i-</i>	m'		m'	
+ VOGAL <i>a-, o-</i>	m' [~ mi]	m̲ [~ m']	m' [~ mi]	m̲ [~ m']

Táboa 3. Comparanza dos sistemas 1 (A) e 2 (B / V) de pronome acusativo / dativo átono de primeira persoa do singular. As formas entre corchetes e en corpo menor corresponden a variantes menos frecuentes. **Fonte:** elaboración propia.

2.2. FORMAS DOS CLÍTICOS DO DATIVO DA SERIE DE SEGUNDA PERSOA *TU*¹⁴

Canto ás formas átonas correspondentes á P2, non podemos realizar unha comparanza entre A e B / V, pois faltan en A, pero si que podemos referirnos rapidamente á situación testemuñada polos apógrafos italianos. Na xeneralidade das cantigas de amor e de amigo, a forma de tratamento usual é *vós* (P2*vós*), tanto en referencia da voz poética á *senhor*, canto entre os amantes, da amiga coa súa nai e viceversa, entre as amigas etc. Nos apógrafos italianos, *tu* e as correspondentes formas oblicuas aparecen case exclusivamente en cantigas satíricas, en moitos casos tenzóns, que son as que dan ocasión para que apareza esta forma de tratamento, empregada polos trobadores para dirixirse aos xogares. Fóra destes casos, rexístranse en tres cantigas en que o interpelado é o Amor, noutra en que Afonso X se dirixe en ton de burla á divindade e pouco máis. En total, son soamente 27 as composicións que conteñen clíticos da serie *tu*, das cales unicamente seis ofrecen tamén rexistros da P2 do pretérito perfecto¹⁵.

As formas pronominais de clíticos da P2 aparecen coas seguintes frecuencias (indicamos o número rexistros de cada forma): *te* 18, *t'* 18, *ti* 13, *ch'* 21, *che* 1 e *chi* 1. Como se ve, rexístranse 36 ocorrencias de formas propias do dativo (*ch'*, *ti*, *che* e *chi*) por 18 da forma común de acusativo e dativo *te*, e 19 ocorrencias de formas

14 Entenderemos por segunda persoa ou P2 a correspondente a *tu*; cando queiramos referirnos a *vós* como P2, indicáremolo explicitamente.

15 Deixamos fóra do cómputo o caso moi especial dunha Cantiga de loor de Santa Maria (B 467), que presenta unha situación moi curiosa, que comentaremos máis adiante (§3).

en *-e* por 14 formas en *-i*. Téñase en conta que en once cantigas aparecen máis dunha forma: *te* e *ti* (1); *te* e *t'* (2); *ti* e *t'* (1); *ti* e *ch'* (1); *che* e *t'* (1); *t'* e *ch'* (1); *te*, *chi* e *t'* (1); *te*, *ti* e *t'* (1); *ti*, *t'* e *ch'* (2). Ante consoante aparecen, por orde de frecuencia, as formas *te*, *ti* e, esporadicamente, *che* e *chi*. Ante a vogal *-e*, a forma máis frecuente é {t} (7 ocorrencias), coa que alterna {ch} (3); nos encontros co clítico acusativo da P3, a máis frecuente é {ch} (*ch'o*, *ch'a* 13 ocorrencias, fronte a 6 de *t'o*, *t'a*); fóra deste caso, noutros contextos, ante as vogais *-a* e *-o*, son igualmente frecuentes {ch} (3) e {t} (3).

Como se pode ver, esta serie pronominal atopábase en pleno proceso de cambio, con variación libre entre distintas variantes e alomorfos, aínda que parte da aparente confusión pode deberse tamén ás circunstancias da transmisión manuscrita dalgunhas composicións. Finalmente, paga a pena chamar a atención sobre o feito de que en *A* soamente unha composición ofrece formas desta serie, a anónima *A* 278, que contén catro rexistros do alomorfo {ch}.

2.3. FORMAS DOS CLÍTICOS DE DATIVO DA TERCEIRA PERSOA

Pasamos agora a referirnos aos casos de variación que presentan unha análise máis sinxela, que son os de *lle(s)* / *lhi(s)* e *xe* / *xi*. Os pronomes {lle} e {xe} presentan cadanseu alomorfo condicionado polo contexto fonético {ll} e {x} (esta última coa variante {x̄}): as formas plenas realízanse ante consoante e pausa e as formas reducidas realízanse ante vogal. Pero este tipo de variación non é relevante para o noso asunto, de xeito que nos centraremos na variación entre as formas en *-e* e as formas en *-i*. Nunha primeira aproximación, conséntase que en *A* as variantes *lle(s)* e *xe* son practicamente as únicas que aparecen (190 de *lle* máis 47 de *lles*; 13 ocorrencias de *xe* en 12 cantigas), sen excepción no caso de *xe* e con moi poucas excepcións no caso de *lle* (tres rexistros de <lli> e <lly>: *A* 119, *A* 167-168 e *A* 171, que serán discutidos no seu lugar). Pola contra, as variantes en *-i* son maioritarias en *B* / *V*, dun xeito esmagador no caso de *lhi(s)*, que presenta unha frecuencia que case decuplica a de *lle(s)* – 1 023 formas do primeiro tipo fronte a 109 do segundo –, mentres que *xi* ten unha frecuencia lixeiramente superior a *xe*: *xi* ofrece 52 rexistros en 45 cantigas, fronte a *xe*, con 38 rexistros en 38 composicións. Advírtase que a distribución das variantes en *-e* e *-i* en *B* / *V* non é aleatoria, senón que as formas de tipo *lle(s)* están concentradas en determinados sectores e composicións, como mostraremos nunha entrega posterior do presente traballo.

	Tónica rexida (preposición)	Tónica libre (sen prep.)		Átona plena (+ consoante)		Átona ligada (+ -a, -o)		Átona reducida (+ -e, -i)	
	ACUS - DAT	ACUS	DAT	ACUS	DAT	ACUS	DAT	ACUS	DAT
P1	mí, min	mí, min	min	me	mi, me	m', m̄j	mi, m'	m', m̄j	mi, m'
P2	tí	tí (<i>dat?</i>)		te	ti, te	t'	t', t̄j, ch', chi	t'	t', ch'
P3	el, ela	el, ela		o, a	lle lhi	—	ll', lh'	—	ll', lh'
P3ref	sí	sí (<i>dat?</i>)		se, xe, xi	xe, se, xi, si	s'	x', s'	s', x'	s'

Táboa 4. Inventario de formas dos pronomes persoais de P1, P2, P3 e P3 reflexiva nos textos estudados. **Observacións:** non temos a constancia da ocorrencia de formas tónicas da P2 nin da P3 reflexiva como dativo. **Fonte:** elaboración propia.

2.4. A PRIMEIRA PERSOA DO PRETÉRITO NOS PERFECTOS FORTES E OUTRAS FORMAS

A comparanza de *A* con *B / V* noutra serie de formas que presentan o fenómeno de variación que nos interesa, como son as de primeira persoa do pretérito dunha serie de perfectos fortes (tipo *dixe / dixi*), dá un resultado semellante ao que acabamos de obter en relación cos clíticos de primeira e terceira persoa (Mariño 2009: 85-88). Así, se nos fixamos nas primeiras persoas do singular dos pretéritos de perfectos fortes, comprobamos que en *A* as formas en *-e* son absolutamente maioritarias (59 en *-e* por 11 en *-i*, o que dá un índice DIXE 5,4), mentres que en *B / V* a situación é a inversa, aínda que o predominio de formas en *-i* non é tan esmagador (185 en *-i* por 52 en *-e*, o que dá un índice DIXI 3,5). Das formas en *-e* de *A* que aparecen en cantigas que tamén están reproducidas en *B / V*, a maior parte presentan finais en *-i* nos apógrafos italianos. Véxase a táboa 5, no que presentamos as formas en aprezo e un índice que denominamos DIXE ou DIXI, tomando neste caso a forma *dixe* como representativa do conxunto de formas análogas¹⁶.

16 As diferenzas dos nosos cálculos cos de Mariño, que non alteran substancialmente o que se afirma no texto sobre a frecuencia relativa das formas en *-e* e *-i*, poden deberse a distintos criterios de cómputo (lémbrese, por exemplo, que nós non contabilizamos as formas repetidas dos refráns ou versos), pero tamén se explican porque este estudioso conta os testemuños da lírica en conxunto, sen reparar na diferenza substancial entre *A* e *B / V*.

A: 59 en <i>-e</i> / 11 en <i>-i</i> (índice DIXE 5,4) = 59 formas en total
dixe 19 – dixi 6, fige 2 / fize 1, ouve 11 – ouvi 4, pude 10 – pudi 1, puge 1, quige 4, soube 8, tive 3
B / V: 52 en <i>-e</i> / 185 en <i>-i</i> (índice DIXI 3,5) = 237 formas en total
dixe 15, estive 1, fize 1, ouve 18, pude 1, puge 0, quige 4, soube 5, tive 7
dixi 60, (e)stivi 1, figi 5, ouvi 59, pudi 39, pugi 3, quigi 5, sevi 2, soubi 12, tivi 1

Táboa 5. Frecuencia das formas en *-e* e *-i* da P1 dos IPret fortes en A e B / V.

Fonte: elaboración propia.

No tocante ás formas de P2 do pretérito perfecto, son plenamente válidas as observacións que antes fixemos ao referírmonos aos clíticos da P2, canto á súa ausencia de A e a súa escasa frecuencia en B / V. De feito, as formas que se rexistran aparecen en só seis cantigas, nas cales ocorren tamén as formas de *te_{dat}* e *ti* ás que acabamos de facer referencia. As cifras de frecuencia das formas son tan baixas que non deben tomarse como representativas: canto á P2 do pretérito perfecto, seis cantigas presentan formas con *-i* final (*sofresti, fezisti, fuisti*), fronte a outras tres que ofrecen formas con *-e* (*quiseste, ouveste, mataste, roubaste*).

2.5. OUTROS CASOS: *LONGE* / *LONGI*

Finalmente, un vocábulo que tamén permite facer unha comparanza entre A e B / V é o adverbio *longe* / *longi*, aínda que a súa frecuencia sexa moito máis baixa do que as formas que levamos comentado ata aquí. En efecto, en A só aparece a variante *longe* (tres ocorrencias en cadansúa cantiga), mentres que en B / V esta variante é claramente minoritaria fronte a *longi*: 5 ocorrencias da primeira en tres cantigas, fronte a 19 ocorrencias da segunda en once composicións.

A <i>longe</i> : 3 ocorrencias en cadansúa cantiga A 43 / B 155 (<i>longe</i>), A 120 / B 236 (<i>longi</i>), A 244 / B 432 / V 44 (<i>longi</i>)
B / V <i>longe</i> : 5 ocorrencias en 3 cantigas (B 473, B 515 e B 1161)
B / V <i>longi</i> : 19 ocorrencias en 11 composicións: B 59 (3), B 236 / A 120 (<i>longe</i>), B 363, B 432 / V 44 / A 244 (<i>longe</i>), B 706 / V 307, B 804 / V 388 (4), B 914 / V 501, B 954-955 / V 542, B 964 / V 551, B 1028 / V 618, B 1137 / V 728 (4)

Táboa 6. Frecuencia das variantes *longe* / *longi* en A e B / V. **Fonte:** elaboración propia.

En definitiva, conséntase que en *A* as formas en *-i* final son excepciónais, mentres que en *B / V* son moito máis correntes. Por outra banda, parece claro que *A* presenta un texto moi uniforme, homoxéneo e regular —con escasas excepcións, que reclaman unha explicación, como veremos—, mentres que *B / V* ofrecen un texto bastante máis heteroxéneo e irregular. Non obstante, cando analicemos a variación dentro de *B / V*, veremos que nalgúns casos está concentrada en determinados sectores e composicións, aínda que é certo que algunhas seccións —nomeadamente, a final, que corresponde coas composicións de xénero satírico— presentan unha situación máis revolta.

3. AS CANTIGAS DE SANTA MARIA

A situación que mostran os manuscritos das *Cantigas de Santa Maria* en relación cos clíticos da primeira persoa do singular é, en liñas xerais, semellante á que se atopa no *Cancioneiro da Ajuda*: {*me*} é a forma plena de acusativo e de dativo, que aparece ante pausa e consoante, aínda que se rexistran uns poucos casos de {*mi*} dativo, aos que axiña nos referiremos; o alomorfo reducido {*m*} é a forma de acusativo e de dativo ante as vogais *e-* e *i-* (*e*, nas tres ocasións en que se rexistra, tamén ante *u-*); ante as vogais *a-* e *o-*, a forma de acusativo máis utilizada é {*m*}, pero hai algúns casos de {*m̄*}, mentres que para o dativo {*m*} e {*m̄*} teñen unha frecuencia similar. Esta situación é, salvo matices —a algúns dos cales nos referiremos—, común aos catro manuscritos —realmente, tres— da colección mariana¹⁷.

Nas *Cantigas de Santa Maria* a ocorrencia da forma átona {*mi*} dativo é moi infrecuente, xa que se rexistran soamente 17 ocorrencias, polo que se pode dicir que o emprego de {*me*_{dat}} é practicamente xeral, xa que case decuplica a dita frecuencia (162 ocorrencias). Canto aos alomorfos ante *a-* e *o-*, a frecuencia de {*m*} dativo é case igual á de {*m̄*}, se excluimos os casos de encontro entre este pronome e o átono acusativo de terceira persoa: {*m̄*} presenta 24 ocorrencias, mentres que {*m*} rexistra 23. Non obstante, cando se produce o encontro cos clíticos acusativos *o*, *a*, a forma que se emprega é sempre {*m̄*}, cunha única excepción, fronte a 42 ocorrencias de *mi-o(s)* e *mi-a(s)*. Verbos como *perdoar*, *valer* ou *prazer*, que rexen dativo, aparecen, salvo casos excepciónais, con *me* e non con *mi*. Igualmente, nas construcións causativas con verbo transitivo e obxecto directo expreso, en que o causado adoita aparecer en dativo, só aparece un caso con *mi*

17 Como é sabido, o manuscrito *To* (Toledo), carente de iluminacións, representa a colección máis antiga e máis reducida, mentres que o manuscrito *E* (Escorial) “dos músicos”, ofrece a colección máis ampla, ao paso que os manuscritos *T* (Toledo) e *F* (Florencia), que representan a edición máis rica polas fastuosas ilustracións, constitúen o tomo primeiro e segundo dunha mesma colectánea.

ante consoante (“meu fillo *mi* fezeastes perder”), ben que se rexistran tres ocorrencias en que *mi* é utilizado ante vogal.

Entrando nalgúns pormenores de interese, cómpre salientar que o manuscrito reputado como máis antigo, *Tō*, presenta como única forma de dativo ante *a-* e *o-* o alomorfo {m̄i} (12 rexistros) e nunca {m}. Pola contra, non descoñece o emprego de {m̄j} ante os clíticos de acusativo *a* e *o* (7 rexistros)¹⁸. Estas observacións serán recollidas máis adiante, cando analicemos máis a fondo a situación que presentan os apógrafos *B / V*.

Canto á serie da P2, aínda que a comparanza con *A* non é posible e con *B / V* é de alcance limitado –pois, como xa indicamos, as formas desta serie están ausentes en *A* e son moi escasas nos apógrafos italianos–, de todos os xeitos é interesante analizala, porque ofrece pistas sobre a peculiar evolución do galego fronte ao portugués neste punto. O relevante neste aspecto é o que acontece coas formas de dativo. Ante consoante ou pausa, a forma máis frecuente é *te* (89 ocorrencias), fronte a *ti* (14) e *che* (12). Como se ve, a alomorfa é rica, e ademais, as formas exclusivas de dativo teñen unha frecuencia relativa superior ao que acontece na primeira persoa: o índice ME/MI é ME 9,5, mentres que o índice TE/TI - CHE é TE 3,4. Este fenómeno é aínda moito máis visible no caso dos alomorfos antevocálicos: ante *-e*, {ch} é a forma preferida, con 16 ocorrencias, fronte a {t} con 10 e {che} con 1; ante *-a* e *-o*, a máis frecuente volve ser {ch}, con 27 rexistros, fronte a {ti} con 5, e {t} con 4. É claro, por tanto, que as *Cantigas de Santa Maria* testemuñan un sistema lingüístico en que na P1 as formas distintivas de dativo tendían á obsolescencia, en favor das de acusativo, mentres que na P2 acontecía o contrario: tal distinción tendía a manterse e viña ser servida non tanto pola forma tradicional {ti}, como por formas innovadoras do dativo {ch} e {che}. En favor do mantemento da distinción puido xogar o feito de que as formas privativas do dativo aparecían non só ante as vogais *a-* e *o-*, senón tamén ante *e-*, cousa que non acontecía na serie da P1 (como vimos, {m} era forma de acusativo e dativo única ante a vogal *e-*).

18 Coas siglas CSM seguidas de número remitimos á numeración da edición de Mettmann; cando sexa preciso referirmos aos manuscritos, utilizaremos a sigla seguida do número da cantiga no respectivo códice. Débese ter en conta que a numeración de Mettmann por vía da regra coincide coa dos manuscritos *E* e *T / F*, mentres que a numeración de *Tō* é diferente.

	P1 ACUSATIVO	P1 DATIVO	P2 ACUSATIVO	P2 DATIVO
+ Consoante	ME %	ME 162 MI 17	TE %	TE _{dat} 89 TI 14 CHE 12
+ E	M' %	M' %	T' %	T' 10 CH' 16 CHE 1
+ A, O (U)	M' 78	M' 23	T' %	T' 4
+ A, O	M̄ 15	M̄ 24 + 42 (pronome)	T' %	T̄ 5 CH' 27

Táboa 7. Frecuencia de formas e alomorfos de acusativo e dativo de segunda persoa nas *Cantigas de Santa Maria*. **Observación:** o signo <%> indica que esa é a única forma empregada. **Fonte:** elaboración propia.

No tocante ao clítico de terceira persoa en dativo, as *Cantigas de Santa Maria* presentan como forma xeral {lle}, co alomorfo antevocálico {ll} e para o plural {lles}. Ocasionalmente rexístranse grafías <le>, <les> (con sete e dous rexistros, respectivamente), que poden representar as variantes primitivas, sen palatalización da consoante inicial. A variante {lli} está practicamente ausente do manuscrito máis antigo, *To*, aparece moi de raro en raro en *E*, e aínda máis raramente, en *T*¹⁹:

- To* 4 *le* / *E* 4, *T* 4 *lli*
- (*To* 5)? / *E* 6, *T* 6 *lli* (falta o testemuño de *To*, por atrito do manuscrito)
- To* 64, *E* 51 *lli* / *T* 51 *ll'* (a lectura correcta debe ser *ll'y*)
- To* 67, *T* 53 *lle* / *E* 53 *lli*
- To* 86, *E* 55, *T* 55, *lli*
- To* 97 *lle* / *E* 125, *T* 125 *lli*
- E* 193 *lli* / *T* 193 *lle*
- E* 311 *lli* / *F* 50 *lle*
- To* 100, *E* (12) *lli* [CSM 422] (a lectura correcta debe ser *ll'y*)

19 A nosa pescuda limitouse ás ocorrencias de *lli* no texto que ofrece Mettmann, que cotexamos co correspondente aparato crítico; non realizamos a operación inversa (revisión das variantes *lli* no aparato crítico para cotexaslas co texto). Non obstante, existen instancias de variación entre *E* e *T* - *F* que non tivemos en conta, por exemplo, en *E* 125,18 aparece *lle*, mentres que *T* ofrece *lli*. A vulgar pola rápida revisión que realizamos, a frecuencia de variantes deste tipo entre *E* e *T* - *F* é moi baixa; porén, sería preciso realizar un estudo exhaustivo deste punto. Como é sabido, a numeración de *To* non corresponde coa de *E* e *T* - *F*, que foi a que adoptou Mettmann. Nalgúns casos, indicamos a numeración desta edición (CSM) para evitar equívocos ou porque non nos interesa cotexar os distintos manuscritos.

En dúas das tres ocorrencias de *lli* en *To*, coidamos que a lectura correcta é *ll'y*, pois os contextos suxiren claramente unha referencia espacial:

un dos gẽollos alçara / a omagen atan alte / que chegou preto da teta, / por guarda-lo baesteiro, / e feriu-ll'y a saeta” (‘deulle no xeonllo’) (*To* 64)

U ao juyzo todos, per com'é escrito, / verran, di-ll'y como con el fugisti a Egipto (‘dille alí’) (*To* 100)

Na outra ocorrencia desta forma, *To* 86, é de notar que a forma *lli* aparece na rúbrica, pero non no texto.

Polo que se refire aos verbos, para a primeira persoa as formas correntes son en *-e*: *dixe* (16 ocorrencias), *fige* (4), *pude* e *puide* (7 e 2 ocorrencias respectivamente), *quige* (1), *tive* (1). Non obstante, tamén se rexistran unhas poucas variantes en *-i*: *dixi* (1 ocorrencia: E 196), *ouvi* (2 ocorrencias: E 25 / T 25 / *To* 38; E 38 / T 38 / *To* 41). Canto á segunda persoa do pretérito, as formas correntes nas *Cantigas de Santa Maria* son en *-ste*²⁰: *feziste*, *escaeciste*, *dissiste* (6), *feziste* (15), *fuste* (16), *fuste*, *deste* (21), *fuste* (25), *partiste*, *leixaste*, *fuste* (42), *viste*, *seviste*, *entendiste* (75), *sofriste*, *feziste* (84), *fuste*, *creviste*, *concebiste*, *destruiste* (90), *diste* (105), *preçaste* (132), *pariste* (122), *valiste* (124), *partiste*, *mentiste*, *feziste* (132), *perdiste* (138), *feziste* (165), *dẽostaste* (174), *cuidaste* (216), *quisiste* (217), *ouviste*, *nodriste*, *viste* (241), *deitaste* (287), *negaste* (281), *faliste* (291), *fillaste* (299), *cobrase* (340), *feziste* (343), *ouviste*, *enchoiste*, *manteviste*, *quisiste* (350), *feziste* (361, 362), *sofriste* (407), *viste* (419), *ouviste*, *feziste*, *ficaste*, *pariste* (420), *sofriste*, *ouviste*, *sentiste*, *achaste*, *andaste*, *perdiste* (422). Ante vogal, aparece a variante reducida *-st'*: *criast'e*, *nodriste* (241). Así: *dest'* (42), *deitast'* (58), *parist'* (80), *fust'* (105), *servist'* (311), *parist'* (404), *ouvist'* (420). Ao menos nunha ocasión os manuscritos ofrecen variación entre a forma plena e a reducida: CSM 422: E 12 *achaste*, *andaste* / *To* 100 *achast'*, *andast'*. Máis ao raro, aparece a variante en *-sche*, que, porén, é descoñecida en *To*: *quisische* (E, T 125 / *To* 97: *quisiste*), *fezische* (216), *leyxasche*, *cuydasche* (274), *perdische* (281). Ante vogal, rexístrase *-sch'*: *cuidasch'* (216), *acabasch'* (274) *negasch'* (281).

Por outra banda, tamén se rexistran un mangado de formas en *-sti*: *fusti* (T 90, epígrafe, que falta en E 90), *fuste* (E 90 / T 90 *fusti*) e *fusti* (90), *gardasti* (E 236) *empregasti* (2), *perdisti*, *desti* (E 311 / F 50), *fugisti* ([CSM 422] E 12 / *To* 100: *fugist'*). Rexístrase algún caso puntual de variación entre tres manuscritos con cadansúa variante: E 84 *feziste* / T 84 *fezische* / *To* 98 *fizisti*. Ou tamén dentro

20 O número entre paréntese remite á numeración da edición de Mettmann.

do mesmo texto e mais entre manuscritos: *T 90: fusti* (no epígrafe e con cinco rexistros no texto) / *E 90* (que non ten epígrafe) / *fuste* (un rexistro no texto) / *fusti* (catro rexistros); porén, en ambos os manuscritos aparecen tres formas con *-e* (*creviste, concebiste e destroiste*) en posición de rima²¹. Por parte, como é sabido, excepcionalmente, unha das cantigas de loor, *To 30 / E 40*, está copiada tamén en *B 467*; pois ben, esta cantiga ofrece en cada un dos tres testemuños formas en *-ste* e en *-sti* en posición de rima e en interior de verso. En *To* rexístrase na primeira estrofa *concebiste, pariste, sobiste e quisiste* en rima, e en interior de verso *ficaste*; na segunda estrofa *enchoisti, fiziste, ouwisti e oisti* en posición de rima, pero, como sinala Schaffer (2010: 89) é claramente perceptible no manuscrito a corrección da última vogal de cada forma mediante borrado e sobre-escritura de *-i*. Xa nas dúas estrofas seguintes, as formas son todas en *-i* e aparecen en rima: *disti, trouxisti, remũsti, vencisti, tollisti, frangisti, metisti, vñsti*. Cómpre salientar que en *To* só se rexistra unha ocorrencia máis de variantes en *-sti*: a xa citada antes, *E 84 feziste / To 98 fizisti*.

Xa que logo, dun xeito análogo ao que acontece coas variantes que analizamos antes, para a segunda persoa do singular do perfecto, nos tres manuscritos das *Cantigas de Santa Maria* son maioritarias as formas en *-e* (nalgunhas ocasións, coa vogal elidida) e minoritarias as alternativas en *-i*, ben que estas se rexistran nos tres manuscritos.

Canto a outras voces con variantes en *-e / -i*, nos manuscritos das *Cantigas de Santa Maria* o adverbio *longe* só aparece con esa forma (ou coa reducida antevocálica *long'*), con rexistros en vinte cantigas, e o mesmo acontece con *alte* (catro ocorrencias). Pola contra, *outr* (seis ocorrencias) alterna coa minoritaria *outri* (tres ocorrencias); a primeira rexístrase nos catro manuscritos, mentres que a segunda en *To* só aparece con un rexistro e está ausente de *F*.

En definitiva, na marcada preferencia polas variantes en *-e* que acabamos de sinalar, as *Cantigas de Santa Maria* reflicten a situación máis común da variedade galega do romance occidental, mentres que as esporádicas, nos casos máis relevantes moi minoritarias, variantes alternativas en *-i* ou ben responden ás variedades do galego meridional, fronteirizo con Portugal (véxase §5.3 e §7), ben á situación máis común da variedade portuguesa do dito romance. Por tanto, parece indiscutible que o *Cancioneiro da Ajuda* e as *Cantigas de Santa Maria* seleccionan as variantes en *-e* propias do subsistema galego, mentres que, dentro dunha maior heteroxeneidade, *B* e *V* seleccionan as variantes en *-i* propias do subsistema portugués.

21 En posición de rima, ademais do exemplo que citamos antes (CSM 90), aparecen as variantes de tipo *-ste* en cantigas como CSM 75 ou CSM 350.

4. A VARIACIÓN -E / -I ÁTONO FINAL NO GALEGO-PORTUGUÉS. ESTADO DA CUESTIÓN

Antes de continuarmos no estudo do noso asunto, imos facer un breve percorrido polas achegas a el que se levan feito nos estudos de gramática histórica. Non imos remontarnos ás aproximacións máis antigas nin pretendemos realizar un percorrido exhaustivo, senón recoller unha escolma das observacións e explicacións que nos pareceron máis dignas de nota, que serán comentadas criticamente. Seguiremos unha orde cronolóxica para presentar unha panorámica da evolución do coñecemento deste aspecto, de xeito que nas citas dos distintos traballos, ao lado da referencia bibliográfica correspondente que manexamos de xeito directo, remitiremos entre corchetes ás súas edicións máis antigas. En cada caso, escolleremos aquelas observacións, ben de carácter fonético, ben de carácter morfosintáctico, relativas ao fenómeno en aprezco.

Comezaremos por Oskar Nobiling, que ofrece dúas observacións moi atinadas en senllos traballos relativos aos cancioneiros trobadorescos, ambos os dous publicados en 1907, e que citaremos pola tradución portuguesa arranxada recentemente pola profesora Yara Frateschi Vieira (Nobiling 2007). Na súa edición d'*As cantigas de Joan Garcia de Guilhade* en nota á expresión “se Deus mi perdon”, o devandito investigador dá unha explicación concisa e acertada: “*mi* (<*mih*>, forma átona com função de dativo, veio depois a ser substituída pela outra forma átona *me* (<*me*>), que nos Cancioneiros já começa a acumular as funções de acusativo e dativo” (2007: 66). Por outra banda, no seu comentario á edición do *Cancioneiro da Ajuda* de Carolina Michaëlis, “Acerca do Texto e da Interpretação do *Cancioneiro da Ajuda*”, discutindo o desenvolvemento da abreviatura <9> en formas do tipo <u9>, esténdese nunha exposición sobre as formas átonas e tónicas dos pronomes persoais e afirma:

Não seria menos prática a diferenciação gráfica de *mi*, *ti*, *si*, átonos dos tónicos *mí*, *tí*, *sí*. Os primeiros encontram-se em todos os manuscritos ao lado de *me*, *te*, *se*, de maneira que *me*, *te*, *se* têm predominantemente função de acusativo e *mi*, *ti*, *si* átonos função de dativo, ou seja, são diretamente dedutíveis de *mī*, *tībī*, *sibī* (cf. *i* < *ibī*, *u* < *ubī*) (2007: 176-178).

Velaí non só unha atinada doutrina gramatical, senón unha hipótese sobre a orixe das formas en *-i*, sobre a que volveremos. Non obstante, este investigador é confuso nun punto concreto: o dos alomorfos asilábicos ligados de tipo {*m̄i*}: así, indica que “*mi*, *ti*, *si*, *xi*, *lhi*, *me*, *te*, *che*, *se*, *xe* e *lhe* átonos ao meu ver nunca constituem sílaba antes de vogal: os casos em que isso parece acontecer são tão poucos que devem originar de erros de escrita” (2007: 178). A primeira afirmación é

correcta, a segunda é errónea e provén de non ter en conta que as grafías de tipo <mi> no *Cancioneiro da Ajuda*, por vía da regra representan a forma ligada {m_i} –non a átona plena {mi}–, que nos apógrafos italianos aparece representada como <mh>. Quer dicir, o que acontece é que Nobiling se engana ao interpretar os casos en que no *Cancioneiro da Ajuda* aparece o alomorfo {m_i}, representado como <mi>, ao paso que as réplicas de B / V ofrecen o alomorfo reducido {m}, como se ve nos exemplos en que fundamenta o seu razoamento: “ei-mi assi mia coit’a endurar” (A) / “ei-m’assi mha coit’a endurar” (B); “que mi andan preguntando” (A) / “que m’andam preguntando” (B) (Nobiling 2007: 178-179).

Sexa como for, as observacións críticas de Nobiling á edición do *Cancioneiro da Ajuda* de Carolina Michaëlis neste aspecto concreto tiñan un bo fundamento. As confusións da ilustre editora en relación coas formas átonas (e os seus alomorfos) e as tónicas é patente nas entradas do Glossário do *Cancioneiro* que publicou anos despois de dar ao prelo a edición do texto (Michaëlis 1920, cito pola edición facsímile de 1987). Así, na entrada correspondente ao pronome *me* (1920: 53) sinala correctamente que esta forma é “empregada em regra como complemento directo”, “mas também freqüentemente como complemento indirecto, expresso origináriamente por *mi* (respectivamente *min*) na linguagem trovadoresca”, e referíndose aos alomorfos {m} e {mi} tamén atina ao observar que o primeiro é “forma abreviada de *me* antes de vogal (sobretudo antes de *e*, *ei*, *eu* [...], mas às vezes também antes de *a*- [...] e de *o*-)”²², pero con respecto ao último contexto, matiza: “Mais freqüente é todavia o emprêgo da forma *mi*, produzindo-se então os ditongos *io* (*iu*), *ia*, sonoros, embora átonos” (1920: 50 e 53). Pola contra, ao tratar da forma *mi*, considéraa confusamente como “forma tónica do caso oblícuo” do pronome persoal, que pode funcionar como obxecto directo e como complemento indirecto, xa que pode aparecer “em companhia de outro pronome conjunto, em função de dativo”. Pero o suposto carácter tónico da forma non parece compardecerse co que a propia editora afirma verbo do seu “valor prosódico”, cando, despois de afirmar que “constitue sílaba antes de consoante” ou “antes de vogal acentuada”, observa que “seguido de vocábulo que seja mero monossílabo (*a* ou *o*) ou cuja sílaba inicial comece com *a* ou *o* (respectivamente, *ou*; *oi*) forma com essa uma única sílaba métrica, pelo processo de sinizese” (1920: 55-56). Non se ve como un [i] tónico ía converterse nunha semiconsoante ante un [a] ou [o] átonos. Por outra banda, merece notarse que para a nosa estudosa, a variante *xi* sería unha “mera transformação eufónica de *xe*” (1920: 95).

No tocante a José J. Nunes, no seu *Compêndio de gramática histórica portuguesa*, cuxa primeira edición é de 1919 (nós citamos pola oitava, de 1975), os asuntos

22 Por gralla evidente, no texto pon *-e* en lugar de *-o*.

que nos interesan son tratados superficialmente. Así, canto ao *-i* final, fai unha observación moi de pasada (Nunes 1975: 73), indicando que se rexistra nalgúns vocábulos “na grafía do século XIV”, botando unha sombra de dúbida sobre a verdadeira interpretación fonética desa representación. Xa nos pronomes persoais, ao lado dos que exercen a función de complemento directo, menciona dun xeito un tanto confuso os que exercen a de complemento indirecto, pois presenta na mesma serie as formas tónicas *mi*, *ti*, e a átona *lhe* (1975: 238-240). Sobre este último indica que “no português arcaico também se escrevia e decerto soava *lhü*, a sua forma mais antiga” (1975: 238). Canto á forma da segunda persoa, indica que “sofreu também influência da vogal seguinte o pronome *ti*, que se palatalizou, quando seguido de *a* ou *o*, em *cha* ou *cho*, donde se tirou depois *che*, forma que, no período arcaico, ocorre como equivalente do dativo chamado ético” (1975: 239). Novamente, a explicación é pouco clara, tanto porque non se especifica se ese *ti* era tónico ou átono, canto porque *che* non era empregado exclusivamente como dativo ético. En relación aos verbos, menciona sen máis explicacións a variación de certas formas do perfecto forte, nomeadamente na primeira persoa: *fixi*, *fize*, *figi*, *fige* ou *fix*, *pusi*, *puse*, *pugi*, *puge* ou *pux*, *quisi*, *quige* ou *quix* (1975: 312).

A diferenza do tratamento superficial de Nunes, Joseph Huber, na súa magnífica *Gramática do português antigo*, publicada orixinalmente en 1933 (citarei pola tradución portuguesa de 1986) considera a cuestión tanto desde o punto de vista fónico como desde o morfosintáctico, e ademais refírese non só aos pronomes, senón tamén aos verbos. Así, ao tratar da evolución do *-i* do latín vulgar en final de palabra (Huber 1986: 93) indica que esa vogal se mantivo “até ao principio do século XIV”, entre outros, nos seguintes casos: “*mihi* > *mi* (da mesma forma, muito provavelmente, *ti* < *tibi* e *si* < *sibi*)”, “no imperativo dos verbos em *-ir* (e *-er*)”, “na 1ª persoa do singular dos pretéritos (fortes) acentuados no radical”, para os que pon como exemplos “*estivi*, *ouvi*, *pudi*, *pugi*, *quigi*, *soubi*, *tivi*” e mais na segunda persoa do singular do pretérito perfecto (*cantasti*, *partisti*). A única precisión que se pode facer a estas observacións refírese á cronoloxía do fenómeno, pois o *-i* final se mantivo durante o primeiro terzo do século XIV, como veremos.

Por parte, ao tratar das formas átonas do pronome persoal, Huber recolle as formas que aparecen na táboa 8, onde se pode ver que ofrece un inventario completo e ben organizado no que se inclúen as principais variantes e alomorfos, aínda que non se ofrecen máis explicacións (1986: 174-175). Igualmente, ofrece tamén unha táboa completa das formas que se orixinan ao encontrárense dous pronomes átonos: *mí o* = *mh-o*, *m'o*; *mí a* = *mh-a*, *m'a* etc. (1986: 177). O que non se dá nesta obra, talvez polo seu carácter sintético, é unha mínima explicación sobre as variantes nin os distintos alomorfos (ao contrario do que acontece cos clíticos de

acusativo de terceira persoa), salvo no caso de *chi*, *che* e *ch'* que, segundo o seu parecer, “pertencem ao galego antigo” (1986: 178).

	ACUSATIVO	DATIVO
<i>Primeira persoa</i>	me, m', mh-	mi, me, m', mh-
<i>Segunda persoa</i>	te, t'	ti, te, t'; chi, che, ch'
<i>Terceira persoa singular (P3)</i>	...	li, lhi, lhe, lh'
<i>Terceira persoa plural (P6)</i>	...	lis lhís, lhes
<i>Reflexo</i>	se, s'; xe, xi	si, s'; xi, xe, x'

Táboa 8. Formas átonas do pronome persoal, segundo Huber 1986: 174-175.

Menos concreto e máis confuso ca o profesor alemán é Edwin Williams no seu sintético tratado *Do latín ao portugués*, publicado en 1938, e que citaremos pola tradución de 1961. Canto ao *-i* final, limítase a indicar que o *-i* final do latín vulgar, procedente do clásico *-ī*, evolucionou a *-e*, pondo de exemplos “*habuī > houwe; amastī > amaste*” e “*illī > lhe*”. Así e todo, esta afirmación é matizada sen máis esclarecemento: “Essa modificação não se completou até o início do século XIV” (1961: 61). Na mesma liña, na exposición sobre a evolución dos perfectos fortes non fai referencia ás formas en *-i*, salvo que pon o exemplo **sēduī > sevi > sive*, sen máis explicacións (1961: 200-202). Xa ao tratar das formas do pronome persoal do portugués arcaico recolle *mi*, *ti* e *si*, como derivadas dos pronomes *mī* (por *mihī*), *tibi* e *sibi*, no caso da segunda e a terceira por intermedio do latín vulgar *tī* e *sī*, pero refírese a estas como formas usadas “como objeto de preposições” e, por tanto, “sob acento tônico” (1961: 149). Porén, nas explicacións resulta confuso, ao afirmar “*mi* era apenas usado como dativo, mas nos cancioneiros primitivos encontra-se gradualmente tomando a função de dativo e acusativo conjuntivo”. Interpretamos a expresión ao “acusativo conjuntivo” como referencia ao alomorfo ligado {*m̄i*} que aparece ante as vogais *-a* e *-o*, nomeadamente cando se producen os encontros cos pronomes *o*, *a* (representados, como sabemos, como <mio>, <mia> no *Cancioneiro da Ajuda*, e como *mho*, *mha* nos apógrafos italianos). En todo caso, volvemos detectar a mesma confusión que se rexistra noutros autores entre formas tónicas (con preposición) e formas átonas.

Por parte, é interesante a explicación que este autor ofrece sobre a xénese das variantes do pronome dativo átono de terceira persoa. Segundo el, debemos partir dunha forma primitiva *li* (reducida do latín *illī*) que ante vogal se converte nunha forma ligada con iode, **l̄i*, e de aí xurdiría a forma reducida con consoante palatal [ʎ]. Ata aquí, isto é doutrina común. O novidoso deste autor é que no plural

el parte do encontro do clítico dativo co acusativo, *illi-illu-*, que daría **li-ello*, a partir do cal xurdiría [ʎelo]. Segundo a súa hipótese, a existencia de *lle-lo* viría reforzar por un lado a formación dun singular [ʎe], xurdido da forma reducida [ʎ], e por outro dun plural [ʎes], construído sobre esta forma do singular, e que viría substituír a primitiva forma de plural *lis* (< lat. *illis*) (Williams 1961: 158). Williams pensa que [ʎi] tamén partiría do alomorfo antevocálico reducido {ʎ}, tomando o *-i* por analogía con *mi*, *ti*, que define como “formas conjuntivas”, ou sexa, alomorfos ligados. Destas explicacións, parécenos especialmente pertinente o que se refire á orixe de [ʎelo] e a súa influencia no mantemento das variantes [ʎe] e sobre todo [ʎes], que en Portugal conviviron coas maioritarias [ʎi] e [ʎis], pois isto axudaría a explicar o feito, a primeira vista chocante, de que *lhes* e *lhelo* aparezan con moita maior frecuencia ca *lhe* coexistindo con *lhi* e *lhis* nos mesmos textos (véxase máis adiante § 5.2.2).

No seu estudo sobre *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo*, dado a estampa en 1959, e que aquí será citado pola edición de 1984, Lindley Cintra refírese ao *-i* final que se rexistra en *mi*, *li* e formas verbais como *jurasti*, *firmasti* nos foros de Alfaiates e Castelo Bom, relacionándoas con formas análogas do asturleonés e chamando a atención sobre os Foros de Cáceres da primeira metade do século XIII, onde tamén ocorren abundantes formas *li* e, máis raras, *fezisti*, *firmesti* (Cintra 1984: 208-210, 387-388). Finalmente, volve sobre as formas átonas *mi*, *li*, sinalando que “o *-i* final é, tanto no dativo da 1ª persoa como no da 3ª, corrente em português arcaico. As formas terminadas nesta vogal predominan nesta função durante todo o século XIII, sobre as formas en *-e*: *me*, *te*, *se*”, mencionando a aparición de formas semellantes en textos leoneses e, esporadicamente, en casteláns setentrionais (soamente da terceira persoa *li*) que son moi abundantes na Rioxa alta e en falares navarro-aragoneses, onde perduran ata o século XV (Cintra 1984: 398-399; Menéndez Pidal 1999: 341-342). Especialmente interesante das observacións de Cintra é esta referencia a outras variedades hispánicas, que sitúan o fenómeno portugués no contexto románico peninsular.

Do maior interese para o noso asunto é o estudo lingüístico que realizou Rosa Virgínia Mattos e Silva sobre as versións portuguesas dos *Diálogos de São Gregório*, centrado na versión máis antiga. Esta versión vén testemuñada por un manuscrito que a estudosa considera sen dúbida do século XIV e, con menos seguranza, anterior ao último cuarto dese século (Mattos 1989: 56-60), texto este que constituirá unha referencia no noso traballo, como máis adiante se verá. Neste estudo ofrécese unha análise demorada de varias das cuestións en foco. Así, ao referirse á variación *-e* / *-i* átonas en final de palabra (1989: 73-75), menciónanse as variantes *tarde* / *tardi* e as formas *ameudi*, *sanguí* e *alti*, pero sobre todo chámase a atención sobre o morfema de número-persoa da P2 do pretérito perfecto, que

na obra en estudo aparece sempre grafada como *-sti* (88 ocorrencias segundo a autora, que segundo os nosos cómputos se elevan a unha cifra un pouco máis alta: 94 rexistros). Canto ás formas de tipo *soubi, trouxi, ouvi, puidi* (ás que habería que engadir *dixi*), ofrécese unha descrición errónea, xa que son presentadas como formas da P3, en lugar da P1, e ademais, o fenómeno aparece definido no ámbito do “perfeito de indicativo da 2ª e 3ª conjugacións” (1989: 74), cando en realidade se cinxe a algúns perfectos fortes. A autora tamén se refire ás segundas persoas do imperativo dos verbos da segunda conxugación, que no texto estudado aparecen sempre con *-i*: *avi, bevi, colhi, entendi, escolhi, meti, recebi, screvi, temi, verti...* (1989: 74). Sorprende un tanto que a investigadora se mostre indecisa sobre a interpretación das grafías con <i>, xa que dubida entre unha explicación de tipo etimolóxico (imitación do latín) e outra de tipo fonético (pronuncia alta da vogal), cando parece obvio que a segunda explicación é a máis lóxica.

Ademais, a autora refírese a serie de pronomes persoais átonos *me – mi, te – ti, se – si – xi, lhe – lhi e lhes – lhis*, volvendo expresar dúbidas sobre a posible interpretación do fenómeno:

como esses pronomes continuam formas pronominais do acusativo ou do dativo latino pode ser que essa variação gráfica reflita as grafías em *e* do acusativo latino e as grafías em *i* do dativo latino. Por outro lado, tais grafías alternativas no códice podem também querer indicar uma articulação da vogal final que não seria nem a do *e* nem a do *i*, quando em posição acentuada. Essa especulação se torna impossível de ser comprovada, sobretudo tratando-se de um documento em prosa (Mattos 1989: 75).

Non obstante, cando volve sobre o asunto na sección dedicada á morfosintaxe dos pronomes persoais, ofrece unha explicación que obriga a descartar de plano a segunda hipótese, isto é, a de que a variación gráfica entre *-e* e *-i* nese contexto reflita unha pronuncia da vogal intermedia entre [e] e [i]. Así, distingue as formas que exercen as funcións de complemento sen preposición das que van rexidas por preposición; pero, segundo explica agora, “as formas *mi* e *ti* ocorrem quase que exclusivamente correspondendo ao dativo latino com verbos tais como *dizer, rogar, contar, falar, demonstrar, demandar, dar, enviar, prazzer, semelhar*; no entanto *me* e *te* também ocorrem com esses verbos, em variação livre” (1989: 215). Pola contra, sinala, como complemento directo úsanse sempre *me, te*, nunca *mi, ti*; ademais, segundo ela, *me* é a única que aparece con verbos pronominais e nos casos de reflexivización (*maravilhar-se, nembrar-se, converter-se...*). Xa que logo, conclúe acertadamente, *me / mi* “estão parcialmente em distribuição complementar, porque variam livremente em determinado contexto sintático” (dativo)

(1989: 216). Porén, dun xeito un tanto chocante, vólvese referir a estas formas como se se tratase de simples variantes gráficas: “Assim as grafias *me / mi* e *te / ti* estão parcialmente em distribuição complementar porque varían livremente em determinado contexto sintáctico [*dativo*], mas em outro [*acusativo*], *me*, *te* são exclusivos” (1989: 216). Canto ás formas que ela denomina apocopadas, específica que o alomorfo {m} aparece ante a vogal *e-*, mentres que {mh} ocorre ante as vogais *-a* e *-o*.

Pasamos agora a referirnos ao traballo de Clarinda de Azevedo Maia, *História do galego-português*, concentrado no estudo lingüístico comparativo dunha ampla e representativa colección de documentos galegos –ata un total de 136, datados de 1255 a 1516– e dunha mostra máis reducida de documentos das provincias portuguesas do Minho e Douro Litoral –ata un total de 31, datados de 1281 a 1484 (Maia 1986). Ao tratar do vocalismo final, a autora asevera taxativamente “a região que nos ocupa conheceu inicialmente uma distinção entre os fonemas da série anterior /e/ e /i/”, e especifica: “o fonema /i/ surge apenas nalgumas formas pronominais, nalgumas formas verbais e em algumas palavras invariáveis” (1986: 521-522). Os dous primeiros grupos son os que nos interesan aquí. Ao tratar dos pronomes persoais, a investigadora refírese ás formas átonas *me* e *mi*, sen distinguilas desde o punto de vista morfosintáctico e confundindo o *mi* tónico libre acusativo co *mi* átono dativo (Maia 1986: 668). As dúas formas aparecen nun mesmo documento do Minho (1317), datado en 1317: “por que ella ha de manter mj [*mí* tónico acusativo] sobredito Petro Dominguis... asi como ella tener por ben et dar mj [*mi* átono dativo] de vestir”. En descargo da ilustre estudosa cómpre ter en conta que na colección de documentos que publica as formas de *mi* átono dativo son moi escasas.

Canto ás formas átonas de dativo da P3, establece claramente a distribución territorial de formas en *-i* e en *-e*, distinguindo as “as formas que conservam *-i* e que surgen na provincia de Pontevedra e na região portuguesa estudada [Minho e Douro Litoral]”, como *li*, *lli*, *lis*, *lhi* e *lhis* (simplificamos as grafías, sen termos en conta as alografías), e por outro lado as formas en *-e*, como *le*, *lle* e *lles* que aparecen desde o século XIII no territorio galego, particularmente das provincias da Coruña, Lugo e Ourense, mais tamén en Pontevedra, alternando nesta última coas formas en *-e* (1986: 521). As segundas, isto é, as finalizadas en *-e*, aparecen tamén en territorio portugués, pero con frecuencia escasa. En resumo, subliña: “Saliente-se que as formas com <i>, as mais arcaicas, ocorrem sobretudo durante o século XIII e a primeira metade do século seguinte na região portuguesa e na provincia galega de Pontevedra” (Maia 1986: 670). Interesa esa caracterización destas formas como máis arcaicas, pois vai na liña de considerar o *-i* como primitivo.

No que atinxe ás formas verbais, Maia só rexistra ocorrencias da primeira persoa do IPret, xa que o tipo de textos que edita non dá ocasión para que se utilicen as de segunda persoa. Neste caso, volve constatarase unha distribución xeográfica semellante ao anterior (1986: 745-749): ao lado das formas que presentan a perda da vogal final (de tipo *fix*), que aparecen no conxunto do territorio ao longo de todo período, as formas en *-i* son as únicas no territorio portugués nos séculos XIII e XIV, mentres que no territorio galego aparecen case exclusivamente no sur de Pontevedra e unicamente en documentos dos finais do século XIII e os primeiros anos do XIV, ata 1302; pola contra, as formas en *-e*, que non se rexistran nos documentos portugueses, son as que aparecen en todo o territorio galego ao longo do período analizado, coa excepción parcial indicada (Maia 1986: 522)²³.

A achega máis relevante para o estudo da variación nos pronomes *me / mi* e *lle / lhi* feita desde a análise dos textos galegos medievais débese a Rosario Álvarez (1994). Esta autora explica a orixe de *lli* a partir da palatalización de *li* ante vogal, e a forma *lle* a partir de *ll'* antevocálico, por analoxía con *me*, *te* propiciada “pola alomorfa destas [formas]”, e engade: “no século XIII, xunto a *me* (<ME) e *te* (<TE), desenvolvéronse as variantes minoritarias *mi* e *ti* a partir de contextos antevocálicos; as equivalencias *quanto mi / ti achou = quanto me / te achou* abonda para explicar que se establecese por analoxía *quanto li – lli achou = quanto le – lle achou, quanto li – lli deron = quanto le – lle deron*” (Álvarez 1994: 141). Pola nosa banda, coidamos que unha análise coidadosa da situación nos Cancioneiros (véxase §2.1, 2.2 e 2.3) e dunha mostra de documentación enriquecida por edicións aparecidas en tempos recentes, e por tanto máis ampla cá que esta investigadora puido manexar (véxase §5.1 e 5.2), convida a considerar *mi* e *ti* como formas primitivas de dativo (non como variantes alomórficas contextualmente condicionadas), e por tanto derivadas directamente das formas de dativo latinas *mihī > mī* e *tibī > *tī*, e, na mesma liña, *li* derivaría de *illī > lī*, e *lli* sería analóxica tanto de *li* (variante coa que conviviu durante un tempo) coma de *mi* e *ti*. En descargo da nosa colega hai que subliñar que non puido acceder a textos moi relevantes que se editaron en anos posteriores ao seu estudo e ademais, como ela mesma sinala “non expurgamos textos antigos portugueses [...] a pesar de sermos conscientes da importancia de coñece-la evolución da lingua irmá” (1994: 138). Por outra banda, coidamos que ela é a primeira en observar explicitamente: “Cómpre lembrar [...] que *lle* (con menor frecuencia *le*) é a forma do *Cancioneiro da Ajuda* e das *Cantigas de Santa Maria*, en tanto que nos *Cancioneiros* que parten ca compilación do Conde de Barcelos se recolle, agás excepcións, *lhi*” (1994: 141).

23 Véxase tamén Maia 1986: 771 (*ouve*), 781 (*dizi*), 793 (*figi – fige*), 804 (*puqi – puge*), 837 (*tive*), 842 (*trouxe*).

Por último, recolleremos a breve referencia de Martins (2016: 13) ao dativo *mi*: “a distinción entre o pronome acusativo *me* e o pronome dativo *mi* non se encontra senón nos primeiros textos, como o testamento de Afonso II, de 1214”. A cita demostra ata que punto cómpre precisar a cronoloxía destas formas de dativo, cuestión esta que por outra banda se prende a outra moi espiñenta, cal é a da pronuncia das vogais palatal e velar átonas finais no galego-portugués, xeralmente representadas con <e> e <o>, e a datación das realizacións elevadas, como <i> e <u> respectivamente, propias das distintas variedades do portugués (Martins 2006). Volveremos sobre este asunto nas conclusións do presente traballo.

Recapitulando, da revisión que fixemos poden extraerse informacións parciais moi valiosas, pero vemos que é bastante habitual que se conxuguen análises firmes nalgúns aspectos con observacións confusas ou imprecisas noutros. Estas atinxen sobre todo aos pronomes persoais, nos seguintes aspectos, que xa foron precisados:

1. Distinción entre formas tónicas e formas átonas. Esta distinción vén dificultada porque, no marco dos hábitos gráficos do galego-portugués medieval, non se sinalaba graficamente o trazo de tonicidade / atonicidade, pero ademais, as formas tónicas como {mí}, {tí} e {sí} non só aparecían rexidas por preposición, senón que tamén eran formas libres, que podían exercer funcións propias de acusativo e dativo sen preposición (coa salvedade de que na P1 como dativo libre non se rexistra nunca *mí*, senón *min*; pola contra, como acusativo ocorren tanto *mí* como *min*). Isto introduce un elemento de confusión moi considerable, adoito difícil, ou mesmo imposible, de resolver (Monteagudo 2019b).
2. Identificación dos alomorfos das formas átonas. As formas átonas presentaban alomorfos, condicionados contextualmente: así, a carón das formas plenas, *me* / *mi*, *te* / *ti*, *lle* / *lhi*, ocorren alomorfos reducidos de tipo {m}, {t}, {ll}, que non presentan maiores complicacións, e alomorfos ligados, con semiconsoante. O caso de {se} é diferente, pois a forma primitiva {si} ante vogal deu lugar a {x}, de onde se orixinaron {xe} e {xi}, mentres que só excepcionalmente se rexistra {xi}. No caso da primeira e a segunda persoa, os alomorfos {mi} e {ti} poden ter unha representación gráfica indistinta das formas plenas, isto é, <mi> e <ti>, o cal é unha fonte de confusións: nomeadamente, o alomorfo {mi} da forma de acusativo {me}, representado como <mi>, pode ser interpretado como idéntico á forma plena de dativo {mi}, de maneira que parecería que {mi} pode exercer funcións de acusativo, inducindo á confusión.

3. Explicación diacrónica das formas en *-i*: as formas tónicas indiscutiblemente remontan as formas de dativo do latín *mihī, tibī, sibī*, que no latín vulgar/protorromance xa foran reducidas a *mi, ti* e *si*. As formas átonas *mi* e *ti*, igual que *lhi*, deben ter tamén a súa orixe nas formas de dativo *mi, ti* e *li*, isto é, son orixinarias, e non formadas no romance a partir dos alomorfos reducidos {m}, {t}, {ʎ} por analogía coas formas tónicas.
4. A distribución territorial e a diacronía destas formas comeza a aparecer delimitada: as formas en *-i* (tanto dos pronomes coma dos verbos) son orixinarias e as propias, de xeito maioritario ou case exclusivo, dos textos producidos ata os comezos do século XIV en Portugal e na franxa fronteiriza de Galicia.

5. A DOCUMENTACIÓN NOTARIAL E CHANCELEIRESCA

Para tentar situar cronoloxicamente —e, se for o caso, diatopicamente— os fenómenos lingüísticos que son obxecto da nosa atención, acudimos a testemuños de tipo documental (instrumentos públicos e privados) porque son especialmente útiles, xa que ofrecen unha información precisa de data e localización. Non obstante, se exceptuamos os procedentes da chancelaría real (moi reiterativos nas súas fórmulas), este tipo de documentos resultan pouco xenerosos en rexistros das variantes da P1, o cal nos obrigou a ter en conta un volume moi avultado de pezas para podermos reunir un número minimamente significativo de ocorrencias. A prosa xurídica, redactada en terceira persoa ou en estilo impersoal, ofrece tamén o inconveniente da práctica ausencia de variantes de *me / mi*. Os textos literarios son moito máis abundantes en rexistros das formas que nos interesan, pero a datación que se lles atribúe é bastante imprecisa; de feito, coidamos que o noso estudo ofrece algunhas pistas para axustala un pouco máis.

No que vén a seguir imos prestar atención especial aos textos producidos en Portugal, xa que son estes os que poden botar algo de luz sobre os mesmos fenómenos de variación que se rexistran nos cancioneros trobadorescos. Como acabamos de subliñar, as modalidades discursivas que se rexistran neste tipo de textos permiten explorar unicamente o que acontece cos clíticos do dativo da P3 e, en moita menor medida, cos da P1; xa que raramente se empregan as formas de P2 pronominais ou verbais. Canto á P1 do IPret, unicamente aparecen as formas de tipo *pugi / puge*, moi empregadas durante un certo período nas fórmulas do escatocelo notarial dos instrumentos privados e algunha outra illada. Comezaremos pola variable *me_{dat} / mi* e posteriormente analizaremos a variable *lle(s) / lhis(s)*. Cómpre reiterar a advertencia de que ignoraremos a variación gráfica irrelevante para o noso asunto, que nos textos máis antigos atinxe ao <lh> e, no conxunto do período analizado, ao <i>: como veremos, a grafía <ll>, xeral nos textos

galegos, é a máis frecuente en Portugal antes de 1270 e continúa aparecendo durante unhas décadas máis, mentres que <i> pode aparecer tamén como <j>, <y> ou <ii> (<lhj>, <lhy>, <mj>, máis raramente, <my>...). Xa en relación ás formas da P1, no seu momento faremos as precisións necesarias verbo dos alomorfos asilábicos que poden rexistrarse nos nosos textos, tales como {mh} ou {m}.

O corpus de documentos con que traballamos está editado nas coleccións que presentamos na bibliografía. Lémbrense as observacións sobre a cronoloxía, xeografía e características dos textos que se ofreceron atrás (§1) Véxase tamén o mapa 2.

5.1. O CLÍTICO DATIVO DA P1. mi / me_{dat}

Antes de máis, cómpre ter en conta que, a diferenza do que acontece nas cantigas, por vía da regra nos textos en prosa non adoitan aparecer representados os alomorfos heterosilábicos de tipo {m̄} e {m} de xeito sistemático, ben que o primeiro si que aparece nos casos de encontro co clítico acusativo da P3 (<mho>, <mha>...) e o segundo aparece de xeito regular nalgunhas series de textos. Así, por exemplo, no *Livro segundo d'el Rey dom Denis*, *mi* aparece ante -o, -a, -e e consoante, pero ante -e aparecen tamén *m'* e mais *me*; no *Livro das lezírias d'el rei Don Dinis* (1305-1315), *mi* aparece tamén ante consoante e ante vogal (“deu-*mi* ende esta carta”, “que *mi* ouvessem”), igual que *me* (nº 67: “que *me* avondara”), e só hai cadanseu rexistro de *m'* (“peitar-*m'*-iades”) e *mh* (“os dictos juizes *mh*-aguardaron ende”). Nas cartas da chancelaría de Afonso IV, o alomorfo {m} aparece con maior asiduidade, o que seguramente está relacionado co incremento da frecuencia da forma plena { me_{dat} }, como decontado mostraremos.

Unha dificultade de partida para a nosa pescuda, xa previamente apuntada, radica en que na documentación que puidemos consultar non abundan os rexistros das formas me_{dat} / mi . Isto débese a que, en moitos dos documentos redactados en rexistro documental ou xurídico-legal, as persoas gramaticais que se empregan con maior frecuencia –ben porque se refiren a participantes no negocio tratado, a destinatarios do documento ou beneficiarios das súas disposicións, ou ben porque son referidos dun ou outro xeito nos textos– son a primeira, segunda e terceira do plural (*nós*, *vós*, *eles*). Pero mesmo os textos redactados na P1 ou que conteñen referencias a ela, que son relativamente abundantes, mostran unha clara preferencia pola construción con preposición: [dar / ficar / pedir / mostrar...] *a min* (Maia 1986: 666). De máis a máis, non é raro o emprego doutra construción concorrente, coa forma tónica *min* sen preposición: “que *min* deron”, “por tal que *min* pedissen”, “que si *min* quitava dela”... Como resultado, na documentación instrumental de carácter privado (cartas notariais) os exemplos colleitados de me_{dat} / mi son extremadamente escasos, como se pode comprobar na táboa 9. Así e todo,

temos un volume de documentación relativamente abundante da chancelaría de D. Denis, e sobre todo de Afonso IV, que nos permitirá obter unha visión aproximada da evolución desta variable durante o período que máis nos interesa, clave na evolución da variable *me_{dat} / mi*: o segundo cuartel do século XIV.

Comezaremos a nosa revisión da traxectoria evolutiva da variable polos textos primitivos. Para a variable *mi / me* os documentos híbridos ofrecen un testemuño pouco útil, a diferenza do que acontece coa variable *lhi – li / lhe – le* que trataremos máis adiante. Así, en documentos latino-romances da segunda metade do século XII e primeira do XIII podemos rexistrar o uso de *mihi* como complemento indirecto (DG-P nº 18 e 275) fronte a *me* como complemento directo (DG-P nº 19 e 274), pero estes usos poderían explicarse polo carácter latinizante da *scripta*. Porén, nótense formas como *mi* nunha carta de foro en escrita híbrida, da segunda metade do século XII (DG-P nº 275), ou *mi* (ao lado de *li*) na “Noticia da manda de Margarida Garcia”, da primeira metade do século XIII (DPrim nº 11), mentres que na segunda persoa do singular *ti* aparece a carón de *li* nun documento híbrido de 1188 (DG-P nº 15).

Sexa como for, constatamos que na carta plenamente romance máis antiga labrada en territorio portugués, o testamento de Afonso II, datado en 1214, xa aparece a forma *mi*, a carón, como máis adiante veremos, das formas da terceira persoa *li(s)*: “todas aquelas cousas que deus *mi* deu en poder”, “dos dineiros que *mi* remaserum” (DG-P nº 277). Igualmente, *mi* é empregada sistematicamente como complemento indirecto nos instrumentos en romance máis antigos saídos da chancelaría de Afonso III, datados en 1255 (DG-P nº 290-293), sen a concorrencia de *me*: seis ocorrencias da primeira forma en cada un dos tres documentos (nº 290, 291, 292) e cinco máis no cuarto (nº 293). O mesmo acontece nos outros documentos plenamente galego-portugueses de diversa orixe anteriores a 1280, como se pode comprobar nos que foron editados tanto por Souto Cabo (DG-P nº 307, de 1260, Lisboa²⁴; nº 314, de 1262, Tarouquela; nº 338, de 1268, Arouca), canto por Ana Maria Martins (DPort nº 111, de 1263?, Chelas [Lisboa]; nº 15, de 1278, Pendorada, e nº 18, de 1279, Pedroso), e mais nos incluídos no *Livro dos bens de D. João Portel* (nº 192, de 1273, *Chancelaría*). Soamente se rexistran tres excepcións en que aparece *me_{dat}*, que corresponden a cadansúa carta: unha que, curiosamente, foi outorgada por un Domingo Martiiz, galego (DG-P nº 305, de 1259), outra labrada en Sabugal, un lugar ben periférico, preto da fronteira coa Estremadura leonesa, como se pode comprobar no mapa 2 (DG-P nº 310, de 1261: “daren-*me* mja carta”) e a outra no mosteiro de Cete (DPort nº 7,

24 Nesta carta aparece un rexistro de *me*, pero nun contexto en que pode representar o alomorfo reducido do pronome: “E rey vós *me* enviastes dizer”. Doutra banda, rexístranse tres ocorrencias de *mi*, unha das cales nun contexto semellante: “vós *my* enviastes dizer”.

de 1268: “que *me* non nembran”), ao norte do Douro, localización que talvez sexa relevante, pero non posuímos datos dabondo para confirmalo.

Canto a documentación do período 1280-1300, constátase que na chancelaría de D. Denis continúa de maneira xeral utilizándose *mi* como a única forma de dativo, co alomorfo {m} que aparece con frecuencia ante a vogal *e-*, ocasionalmente representado como <me>. Así o testemuñan as cartas da Santa Cruz de Coimbra, 11 delas con rexistro de *mi* dativo (15 ocorrencias en total), e só unha de *me*, “pectar-*me*-edes” (nº 28), que sen dúbida representa o alomorfo {m} (compárese, entre outros, cos nº 31 e 32: “peitar-*m*’edes”, “pectar-*m*’edes”). De todos os xeitos, a fonte textual máis abundante é o *Livro segundo d’el Rey dom Denis* (1292-1297), onde se contan 73 documentos que rexistran unicamente *mi*, 3 en que esta forma alterna con *m*’, 7 en que *mi* alterna con *me* ante consoante, 10 en que aparece soamente *me* ante consoante e 2 soamente con *m*’, o que dá un total de 118 rexistros de *mi* fronte a 23 de *me*. A mesma situación de uso case exclusivo de *mi* no dativo na chancelaría se verifica nos foros de D. Denis dados en 1287-1288 a varias localidades de Trás-os-Montes (Costa/Santana 2006) ou na carta real de 1294 editada no Arquivo de Textos do Portugués Antigo da Universidade de Oxford (ATOX 027). Outra carta real máis, editada na mesma serie de Oxford, de 1287, ofrece un rexistro de *mjn* que nos parece dubidoso: “por ser viço que *mjn* fez” (ATOX35)²⁵.

Completaremos a devandita información mediante o testemuño de dúas nutridas coleccións documentais da mesma chancelaría, unha anterior a 1300 e outra posterior a esta data. A primeira é un libro de rexistro que nos chegou en traslado realizado no século XV: o *Livro segundo d’el Rey dom Denis* (*Livro 2º*), no que se atopan copiadas 542 pezas documentais, ordenadas en secuencia cronolóxica e datadas desde febreiro de 1291 a xullo de 1297. A outra é un cartulario, o *Livro das lezírias d’el Rey dom Denis* (*Lezírias*), que recolle 74 traslados documentais realizados en dúas fases, 1305-1306 e 1315, que inclúen documentos de distintas épocas en latín, castelán e galego-portugués. Destes, interéсанos reparar nas 46 pezas documentais escritas en romance do país, labradas nunha *scripta* considerablemente uniforme, e a maior parte redactadas por volta de 1305-1306 (vinte e nove), ou ben en anos próximos, posteriores (1307 a 1315: oito cartas) ou anteriores (1300 a 1304: sete cartas); as outras cartas, ata un total de oito, están datadas orixinalmente nas últimas décadas do século XIII a partir de 1271.

25 En documentos de finais do s. XIII e comezos do XIV, como os costumes de Oriola (1294) ou o *Livro das lezírias* (1306-15) ocorren grafías de tipo <mj̃> ou <mjn> que aparentan representar unha forma de dativo tónico, pero talvez sexan meras representacións do clítico, que testemuñan un uso superfluo e confuso do til de nasalidade.

No tocante ao *Livro segundo d'el Rey dom Denis*, chama a atención o feito de que quince das dezasete cartas en que aparece *me* como dativo, ben só ou ben alternando con *mi*, se atopan entre o nº 188 (25 de novembro de 1292) e o nº 351 (19 de xaneiro de 1295), e sobre todo se concentran a partir do nº 232 (16 de maio de 1293): nº 240, 244, 248, 261, 270, 294, 297, 311, 313, 318, 347, 350 e 351. Como veremos, neste último treito tamén se concentra a ocorrencia das variantes de tipo *lhe(s)* en concorrencia coa maioritaria *lhi* (véxase §5.3.3). Significativamente, hai dous diplomas máis en que aparece unicamente *me* e estes áchanse contra o final do códice (nº 519 e 532), pois son de data máis tardía (1297), e tamén nese sector reaparece a variante *lhe* (nº 537d). A documentación privada dese período é pobre en rexistros: do norte de Portugal só temos os xa mencionados de Pendorada (1278) e Pedroso (1279), un pouco anteriores a 1280; do centro só rexistramos unha ocorrencia nun documento de Santarém de 1297 (Azevedo 2003: LXVIII, nº VI) e noutro de S. Vicente da Beira, de 1299 (Brissos 2001: 233, nº 20). De todos os xeitos, a escaseza desta documentación está en parte paliada polo testemuño doutro tipo de documentos, como os foros de Guarda, de 1280ca. ou os costumes de Oriola (1294), de que máis adiante falaremos, onde se rexistra *mi* como única forma do dativo.

Para o primeiro cuartel do século XIV dispoñemos dunha documentación chanceleiresca menos abundante; así e todo, é xa perceptible o avance da forma *me* a custa de *mi*, malia esta seguir sendo maioritaria: por caso, no *Livro das lezírias* rexístrase *mi* (11) e *me_{dat}* (4) (véxase táboa 9). A proporción favorable a *mi* tamén se reduce nos documentos non chanceleirescos do primeiro cuartel do século XIV, ben que a cantidade de rexistros é, novamente, moi exígua: só demos rexistrado a forma *mi* nun documento de Alcobaça (nº 13, de 1307, dúas ocorrencias)²⁶, noutro de Douro Litoral, de 1310 (ATOX038) e noutro mais da terra de Faria, de 1317 (DG-P nº 154). Podería completarse esta información coa que máis adiante damos sobre os foros de Santarém / Borba (§5.3). En definitiva, á luz dos devanditos datos, semella que durante o período dionisino *mi* se mantivo firmemente como forma específica de dativo, pero *me* foi gañando lentamente terreo no último cuartel do reinado de D. Denis.

26 Carvalho 2003: 50 menciona outras formas <mi> – <mj> – <my>, en documentos de 1289, 1297, 1315 e 1343, pero en todos estes casos se trata de formas {mí} tónicas rexidas por preposición.

	PRIVADOS, MUNICIPAIS E OUTROS			CHANCELARÍA: D. DENIS, AFONSO IV	
	N.O.	Centro	Subtotal	Coimbra (Sta. Cruz)	Libros de rexistro
1280-1300	—	mi 2	mi 2	mi 11 [+4] ²⁷ mi / m' 2, m' 4 me [= m' 1]	mi 73, mi / m' 3 mi / me 7 me 10
1300-1325	mi 2 me 1	mi 1	mi 3 me 1	mi 10 mi / m' 1, m' 5 me 2	mi 11, m' 1, mh 1 mi / me 1 me 4
1325-1350	me 2	me 2	me 4	mi / m' 1 me 1 m' 4	mi 81, m' 47 mi / me 65 me 110
1350-1375	me 1	me 2 me / mi 1	me 3 me / mi 1	me	—
1375-1400	me 1	me 5	me 6	—	—

Táboa 9. Frecuencia de formas de tipo *mi / me* na documentación, por períodos temporais (1280-1400). As cifras indican número de documentos que rexistran a variante.

Observacións: N.O. inclúe os documentos editados por Maia e Martins (noroeste); a segunda columna, os editados por Martins (Lisboa), Carvalho (Alcobaca), Livro Portel –Noticia previa, nº VI– (Santarém), Brissos (Beira) e *Álbum de Paleografia*; na última columna, *mi / me* inclúe tamén *mi / m'* mentres que *me* inclúe tamén *me / m'*. Os datos dos documentos editados por S. Parkinson (CIPM) distribúense entre o NO e o centro-sur (5). **Fonte:** elaboración propia.

A partir de 1325, temos unha documentación máis abundante da chancelaría real, moi pertinente para o noso traballo, que analizamos a seguir. Os datos que ofrece a documentación da chancelaría de Afonso IV (1325-1344) son altamente reveladores, como se pode observar na táboa 10. Se comparamos as frecuencias de *me / mi* no período 1325-1336 coas do período 1336-1344, comprobamos o retroceso de *mi*: o índice ME / MI, calculado do xeito que xa se explicou atrás (pp. 293-294), pasou de MI 6 en 1280-1300, a MI 5,5 en 1300-1325, a MI 2,4 no período 1325-1336, e a ME 3,1 en 1336-1334, o último período de que dispoñemos documentación abundante da chancelaría do fillo de D. Denis. Isto quere dicir que nas dúas décadas e media previas a 1350 a variante innovadora *me* se impuxo rotundamente sobre a tradicional *mi*.

27 Sumamos aquí os tres forais de 1287-1288 e mais a carta real de 1294 que se mencionan no texto.

Esta mesma documentación ofrece tamén un elocuente exemplo da oscilación entre as variantes *me / mi* nas dúas versións dun mesmo documento (nº 295 e 296, de 1340-1341): *m' = m'* (3), *me = me* (1), *me > a mjn* (2), *me > 0* (1), *me > mi* (5), *0 > mi* (1). Isto quere dicir que na primeira versión, que corresponde á redacción da chancelaría real, rexístranse unicamente *me* (oito ocorrencias) e *m'* (tres ocorrencias), mentres que na segunda, copia realizada por un tabelión local da terra de Barroso, predomina *mi*, con cinco ocorrencias, por unha soa de *me*. Como observaremos máis adiante (§ 5.2.4), ao analizar a variación *lle / lhi* en dúas versións dun mesmo instrumento, unha producida na chancelaría e a outra por un tabelión local do Porto, volvemos constatar o maior apego dos notarios locais ás variantes máis conservadoras, fronte ás innovadoras que van gañando curso na chancelaría rexia. Nesta mesma liña, as dúas cartas da chancelaría de Pedro I datadas en 1365 que se reproducen no *Livro das campainhas*, do mosteiro de S. Salvador de Grijó (Alarcão/Amaral 1986: 11-13), ofrecen cadanseu par de formas *me_{dat}* e ningunha ocorrencia de *mi*.

	MI	MI / ME [+ M']	ME [+ M']	M'	ÍNDICE
1325-1336	52	42	19	33	MI 2,4
1336-1344	29	23	91	14	ME 3,1

Táboa 10. Chancelaría de Afonso IV. Número de documentos con *mi*, *me* e *mi / me* en dous períodos. Índice *mi / me*. **Fonte:** elaboración propia a partir de Marques 1990-1992.

Un documento privado datado en Lisboa en 1337, o testamento de Maria de Aboim, viúva de Johan Fernandez de Lima, interesante polo seu contido e pola súa extensión, mostra que naquela altura debía ser xa corrente o uso exclusivo de *me* (Azevedo 2003: 177-180). Os documentos do Arquivo Municipal do Porto tamén botan luz sobre esta evolución: no primeiro cuartel do século XIV rexístrase *mi* en AMPorto I nº 3 (1306?, *Chancelaría*), fronte a *me* no nº 10 (1324). Nas cartas do segundo cuartel soamente se rexistran *m'* (AMPorto I nº 15, de 1331) e *me* (nº 17, 21 e 22, de 1336, 1332 e 1347 respectivamente). Xa no terceiro cuartel, a variante *me* é esmagadoramente maioritaria (única en vinte e oito documentos), mentres que *mi* se rexistra unicamente en tres documentos –os tres, cartas reais–, nos cales alterna con *me* (AMPorto I nº 26, de 1352; AMPorto II nº 5, de 1363 e 11, de 1364) e non volve aparecer máis. Na documentación privada, a única ocorrencia de *mi* posterior a 1325, e última que rexistramos, aparece nun documento datado en 1367 Tentúgal (APal nº 22), en que a dita forma alterna con *me*.

En definitiva, a documentación estudada mostra que ata a década final do século XIII a forma *mi* foi a única de dativo en boa parte das variedades do subsistema portugués –ou ao menos, das variedades que atoparon expresión

escrita durante ese período—, ben que coexistindo con variedades periféricas —en senso non tanto xeográfico como sociolingüístico— en que alternaba con *me*. Na última década do século XIII anúnciase unha evolución que se consolidará durante o primeiro cuartel do século XIV, que supón que a forma *me* comeza a rivalizar con *mi*, ben que a segunda forma continúa a ser moito máis empregada. Na terceira e cuarta décadas do século XIV a forma *me* viu incrementada notablemente a súa frecuencia, ao tempo que a súa concorrente *mi* entraba nun rápido retroceso, ata impoñerse definitivamente no segundo terzo do século, varrendo a forma *mi*: desde mediados da década de 1330, *mi* é menos frecuente ca *me*, na década de 1340 a súa frecuencia decae drasticamente, despois de 1350 é rara e antes de 1375 desaparece.

5.2. O CLÍTICO DATIVO DA P3. A VARIACIÓN LHI / LHE

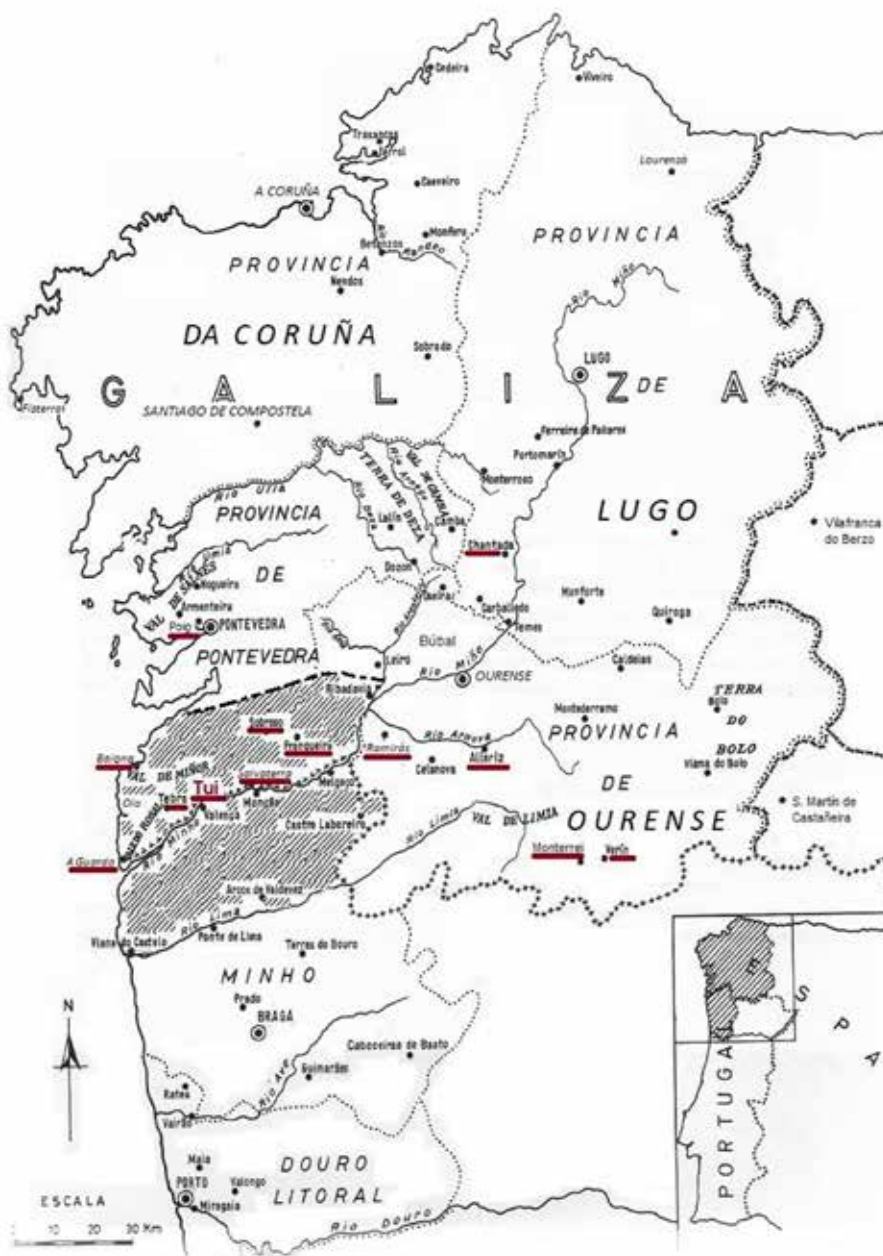
5.2.1. *Lle(s) / le(s)* e *lli(s)* en textos galegos

Pasamos agora ao estudo da variable *lhi / lhe* na documentación instrumental. No que atinxe aos textos galegos, as variantes de tipo *lle(s)* —nos máis antigos, *le(s)*²⁸— son as únicas que se rexistran no conxunto do territorio, coa excepción dalgunhas cartas procedentes da franxa máis meridional, a que máis adiante nos referiremos (véxase mapa 1)²⁹. Así, na documentación galega anterior a 1260, *le(s)* rexístrase en once documentos e *lle(s)* en tres, espallados por diversas zonas da xeografía galega, desde Caaveiro, Monfero e Betanzos ao norte (A Coruña) e Melón e Sobroso no sur (Pontevedra) polo occidente, ata San Martiño de Castañeira (Zamora) no oriente, pasando por Valdeorras, Búbal e Sobrado de Trives (no oriente de Ourense), Ferreira de Pallares e Monforte (Lugo). Pola contra, só se rexistra un caso de variante con <i>, una forma *lis* (Boullón/Monteagudo 2009: 63 e 65), nunha carta procedente do extremo sur-occidental de Galicia (A Ramallosa, Pontevedra)³⁰. Á documentación editada por Boullón/Monteagudo podería engadirse a anterior a 1270 que publicou Souto Cabo (2008), onde *le(s)* e *lle(s)* se rexistran tamén en documentos de procedencias xeográficas diversas, datados en 1255 (nº 51), 1251-1256 (nº 60), 1257 (nº 61 e 66), 1258 (nº 79), 1260 (nº 135 e 138), 1261 (nº 139, 140, 151 e 154), 1263 (*lela*, nº 168), 1265 (nº 181), 1267 (nº 228), 1268 nº 242) e 1269 (nº 250). Nesa colección

28 Segundo datos do TMILG, *le(s)* documéntase en cartas galegas ata 1299.

29 Para unha visión de conxunto no galego medieval, véxase Álvarez 1994 e Mariño 2009: 84-85.

30 As variantes *li*, *lis* que aparecen nun documento de Ferreira de Pallares (Lugo), “convenolis e outorgolis que *li* siga semprij [...] e qui *lis* faza”, non deben terse en conta, dado que neste texto <i> é empregado en moitos casos por <e>, como se pode ver no fragmento citado e noutros moitos casos: *vineren*, *in*, *pertijze*, *padri*, *cabiza*, *irdamento*, *aquestis*, *mi isti amor fazim...* (Boullón/Monteagudo 2009: 101-102).

Mapa 1. Localización dalgún dos lugares de onde procede a documentación de Galicia e das provincias portuguesas de Minho e Douro Litoral. Saliéntase o territorio da diocese de Tui e están subliñados os lugares de Galicia en que se documentan formas de tipo *lli*.

Fonte: adaptado de Maia 1986.

documental só se rexistra unha ocorrencia de *lli*, nun documento procedente de Monterrei, ao sur da actual provincia de Ourense (nº 196, de 1266).

Igualmente, nas cartas galegas incluídas na colección documental editada por Clarinda Maia (1986) as formas xerais son *lle* e *lles*, con algún rexistro esporádico de *le* en cartas do século XIII, mentres que *llj* se rexistra soamente en catro documentos producidos na Guarda (HG-P nº 96), Baiona (nº 99), Poio (nº 103) e Salvaterra (nº 1290), datados entre 1278 e 1290; mentres que as formas *lj* e *lis* aparecen nun documento de Baiona datado en 1281 (nº 99) e o plural *lis* noutro de Tebra datado en 1287 (nº 102). De máis a máis, segundo datos do TMILG, a variante *li* documéntase en varias cartas procedentes da rexión do Baixo Miño datadas en 1264, 1266, 1286 e 1288, e *lli(s)* tamén se rexistra noutras da mesma área datadas nos finais do século XIII ou na primeira metade do XIV (1291, 1293, 1310, 1325, 1326, 1332, 1344), coa derradeira atestación en 1363. Finalmente, na colección documental do mosteiro de Montederramo, editada por Ramón Lorenzo e María do Carme Pérez (2017), *lli* e *llis* rexístranse en instrumentos datados desde 1266 a 1296, sempre procedentes do sur da provincia de Ourense, todos eles da área de Verín agás un, localizado na vila de Allariz (mapa 1).

Isto vén confirmar, ampliar e matizar a información que ofrece Maia (1986: 521-522 e 669-670); e, con maior precisión, Álvarez/Xove (1998: 49), cando afirman, en referencia ás variantes en estudo (véxase máis adiante §6):

A análise dos textos medievais revela que as formas en *-i* caracterizan a lingua da parte suroccidental da actual provincia de Pontevedra ata fins do séc. XIII [...]; no resto de Galicia, por contra, as formas en *-e* están xeneralizadas desde o comezo da documentación en galego.

En definitiva, é claro que no territorio galego, coa excepción de reducidas áreas meridionais, fronteirizas con Portugal, as formas correntes desde os inicios da tradición escrita eran do tipo *le(s)* nos textos primitivos e, xa nas últimas décadas do século XIII, *lle(s)*. Como xa mostramos, precisamente as formas de tipo *lle / lles* son as correntes no *Cancioneiro da Ajuda* e nas *Cantigas de Santa Maria*.

5.2.2. *Lhe(s) / le(s)* e *lhi(s) / li(s)* en textos portugueses. A evolución ata 1280

Na documentación producida en territorio portugués ata finais do século XIV atopamos a situación inversa, cun claro predominio das variantes máis correntes no conxunto dos cancioneros B e V, isto é, de tipo *lhi(s)* –ou, nos documentos máis antigos *li(s)*–, ben que canto á distribución diatópica e á evolución diacrónica da variación *lhi / lhe* en Portugal ata o momento non se teñen ofrecido moitas

precisións³¹. Remontándonos á documentación máis antiga, editada por Ana Maria Martins (2001a = DPrim) e por José António Souto Cabo (2008 = DG-P), nos documentos híbridos da segunda metade do século XII rexístrase a forma *li* en varias cartas (DPrim nº 1, de 1175 e nº 4, sen data; DG-P nº 14, de 1184, nº 15, de 1188 e nº 276, da segunda metade do século XII?), e esta mesma variante, co seu plural *lis*, aparece no testamento de Afonso II datado en 1214 (DG-P nº 277), xa plenamente galego-portugués, cun total de seis ocorrencias, ao lado, como xa vimos, da forma de dativo *mi*: “rogo-*li* e prego-*lj* que os meus filios e o reino seian en sa comenda, e mando da dezima dos moravidiis e dos dineiros que *mi* remaserum da parte de meu padre”. A “Noticia de torto” (1213-1216) rexistra *li* para o singular (con máis de vinte ocorrencias e cunha excepción de *le* corrixido a *li*) e *les* para o plural (dúas ocorrencias). De resto, na colección publicada por Souto Cabo, *li(s)* e *ly(s)* aparecen en documentos híbridos de 1225ca. (DG-P nº 280), 1245ca. (nº 283) e 1200-1250? (nº 284).

Pasamos agora a revisar os documentos plenamente galego-portugueses producidos en Portugal na segunda metade do século XIII. Neles constátase que na década 1250-1260 só se rexistran formas con <l->, con claro predominio da variante *li* sobre *le*. Nas *Inquirições* de Afonso III, realizadas en 1258, a xulgar pola sección referida ao xulgado de Valdevez, as formas que aparecen son *li(s)* (*Valdevez* nº 48). Ademais, nas cartas do terceiro cuartel do século XIII as variantes de tipo *le(s)* ocorren só en documentos procedentes da periferia do dominio lingüístico, próximos á fronteira nordoriental, de Mogadouro (DG-P nº 286, de 1252ca., nº 287, de 1253 e nº 288, de 1252-55). A forma *le-lo* rexístrase nun documento de 1259 (DG-P nº 306), dun outorgante galego, con *lys* ao lado de *me* para dativo da P1. Fóra disto, a variante <l'> rexístrase soamente nun documento, datado en 1269 (DG-P nº 349, Lisboa). A partir de 1262 documéntanse grafías de tipo <ll> e <lh>, que reflicten de xeito indubitado a palatalización da consoante inicial. A grafía <ll>, moi frecuente nos documentos máis antigos, irá diminuíndo a súa frecuencia a favor de <lh> ata 1280, despois desta data aparece de xeito esporádico, aínda que persiste durante décadas en documentos da área máis setentrional. Xa que logo, na documentación anterior á década de 1270 editada por Souto Cabo (DG-Port), xeralmente as formas teñen vogal [i], e as máis frecuentes son *li* e *lis*:

- *li* en 1255 (nº 289, Celorico de Basto), 1257 (nº 296 e 297, Arouca), 1259 (nº 304, Lorvão), 1262 (nº 313, Celorico de Basto), 1264 (nº 319, Arouca), 1266? (nº 328, Coimbra), 1267 (nº 331 e 332, Alcácer), 1269 (nº 351, Seia), 1270 (nº 363, Pombeiro e nº 365, Lafões)

31 Véxase Williams 1961: 158; Nunes 1975: 238-239; Huber 1986: 175-177; Maia 1986: 669-670 e 674-675 e Mattos 1989: 212-223.

- *lis* en 1259 (nº 306, Tomar; nesa carta tamén se rexistra *lelo*), 1267 (nº 331), 1270 (nº 363)

Antes de 1270 as formas escritas con <ll> ou <lh> son aínda escasas:

- *lli* en 1266 (nº 325) e 1267 (nº 332)
- *lhis* en 1262 (nº 315, Évora), 1264 (nº 321, Coimbra), 1267 (nº 332) e 1268 (nº 341, Roriz)

Nos documentos do noroeste anteriores a 1280, incluídos na colección documental que edita Ana M. Martins (DPort), vemos *li* en cartas de 1268 (nº 7) e 1277 (nº 12 e nº 13), *li* e *lhi* en 1273 (nº 10), *lhi* en 1279 (nº 18), *les* en 1278 (nº 14). Nas cartas do mosteiro de Chelas (Lisboa) anteriores a 1280, editadas nesa mesma colección, rexístrase *li* (DPort nº 111, de 1263?) e *lis* (nº 115, de 1273). Nas cartas anteriores a 1280 editadas no *Livro dos bens de D. João Portel* [LBJPortel]³² rexístrase *lhi* (nº 148, de 1279 e nº 154, de 1280) e mais *lhis* (nº 119, de 1270; nº 192, de 1273; nº 195, de 1274; nº 243, de 1276), *lhislo* (nº 192, de 1273) e *lhes* (nº 248, de 1275, e nº 251, de 1277). Sobre a aparición da forma *lhes* ao lado de *lhi* e *lhis*, minoritaria pero temperá e persistente no tempo, pode ser válida a explicación de Williams (véxase §4).

Presentamos na táboa 11 un resumo da evolución das ditas variables nos documentos portugueses desde 1252 ata 1280. Aí pódese comprobar que as variantes en <-e> son minoritarias ao longo de todo o período e, dentro das maioritarias variantes en <-i>, as grafadas con <l-> son predominantes ata 1270, pero na década previa a 1281 pasan a abundar máis as formas en <ll-> ou <lh->.

Período					
1252-1259	6	3	–	–	8*
1262-1270	11	–	6	–	16*
1273-1280	3	1	7	2	12*
TOTAL	20	4	13	2	36*

Táboa 11. Variantes *li* / *le* / *lhi* / *lhe* no período 1252-1280 en documentos galego-portugueses do territorio de Portugal; as cifras expresan o número de documentos en que aparecen as formas. **Observacións:** tres documentos, un por cada período considerado, presentan variantes de dous tipos: un *li* / *le* e dous máis, *li* / *lhi*. Esta é a razón de que non coincidan as sumas das columnas co total da columna dereita. **Fonte:** elaboración propia.

32 No que vén a seguir, LBJPortel refírese aos documentos do propio códice, LBJPortel-E aos publicados no estudo preliminar.

5.2.3. *Lhe(s)* e *lhi(s)*. Evolución de 1280 a 1325. A chancelaría de D. Denis

Pasamos agora a estudar a evolución das variantes *lhi / lhe* nos textos producidos en Portugal despois de 1280, unha etapa que interesa de xeito máis directo ao presente estudo. Inicialmente, imos considerar por separado a documentación chanceleiresca da non chanceleiresca, por mor de comprobar se existe un comportamento específico de cada un dos grupos e tendo en conta que a máis relevante para a nós é a primeira. Centramos a nosa atención na documentación de 1280 a 1350, límites aproximados do proceso de compilación das recollas maiores da lírica trobadoresca que directa ou indirectamente chegaron a nós e que corresponde *grosso modo* aos reinados de D. Denis (1279-1325) e o seu fillo Afonso IV (1325-1357). Así e todo, polas razóns que se verán, tivemos en conta documentación ata 1400 e recolleamos algunha información da producida aínda no primeiro cuartel do século XV, aínda que este período cae xa fóra do noso foco. Para contemplar con máis detalle a evolución da variación *lhi / lhe*, dividimos o conxunto do período en cinco tramos, o primeiro correspondente ao reinado de D. Denis (1280-1325) e os seguintes cunha duración de vinte e cinco anos: 1325-1350, 1350-1375, 1375-1400 e 1400-1425 (táboa 12).

	Non chanceleirescos			Chancelaría real			TOTAL		
	LHI	LHE	LHI / LHE	LHI	LHE	LHI / LHE	LHI	LHE	LHI / LHE
1280- 1325	66	8	4	247	35	13	304	39	17
1325-1350	36	2	2	437	7	5	473	8	7
1350-1375	63	8	6	16	4	8	79	12	14
1375-1400	29	5	5	4	16	2	33	21	7
1400-1425	—	16	—	3	2	—	3	18	—

Táboa 12. Número de documentos coas variantes *lhi / lhe* ou ambas, por períodos e distinguindo chanceleirescos / non chanceleirescos. **Fonte:** elaboración propia.

Comezaremos polo período dionisino. Por razóns obvias, a chancelaría real de D. Denis é o centro de produción textual máis importante para este estudo. Analizaremos primeiramente un conxunto de 47 diplomas que chegaron a nós en forma orixinal: dúas series de documentos orixinais referidos a Santa Cruz de Coimbra, editados por Saúl Gomes (DRCoimbra e DDenis³³), e outros diplomas

33 Da primeira serie (Gomes 1988 = DRCoimbra) teremos en conta 46 documentos, datados entre 1283 e 1320. Ademais, para períodos subsecuentes, tivemos en conta 25 documentos chanceleirescos máis,

soltos, como os contidos na obra *Valdevez medieval* (un par de documentos datados en 1288), no *Álbum de Paleografía* (que edita catro diplomas, datados en 1290, 1293, 1302 e 1313) e no Arquivo Municipal do Porto³⁴. Os 22 diplomas anteriores a 1300 que analizamos na dita mostra aboan a rotunda preferencia por *lhi(s)* (forma única en 16 deles), e a presenza minoritaria de *lhe(s)* (forma única en catro diplomas e alternando con *lhi(s)* en dous máis). Nos tres forais dionisinos de Trás-os-Montes, concedidos en 1287 (Costa/Santana 2006), as únicas formas que aparecen son, igualmente *lhi(s)*. De 1300 a 1320, as formas que aparecen son exclusivamente *lhi(s)*, documentadas en abundancia en 24 diplomas. Só hai unha excepción: unha carta de 1318 (DRCoimbra nº 51), que rexistra a variante *lhes*. En total, nesta mostra dos orixinais da chancelaría dionisina ao longo de todo o seu mandato temos 40 diplomas con *lhi*, cinco con *lhe*, e dous máis con ambas as dúas variantes³⁵.

Como fixemos antes en relación á variable *me_{dat}/mi*, completaremos a devandita información mediante o testemuño de dúas coleccións documentais da mesma chancelaría: o *Livro segundo d'el Rey dom Denis* (*Livro 2º*), e o *Livro das lezírias d'el Rey dom Denis* (*Lezírias*). Consonte os nosos cómputos, no primeiro as variantes de tipo *lhi(s)* son amplamente predominantes, pois aparecen en 159 diplomas, pero as minoritarias *lhe(s)* teñen unha presenza importante, ao rexistrárense en 30 cartas, mentres que 11 diplomas rexistran os dous tipos. O rechamante é que o segundo tipo de variantes, *lhe(s)*, aparece concentrado entre as cartas nº 218 (de febreiro de 1293) e 351 (de xaneiro de 1295), e máis densamente aínda a partir da nº 234 (maio de 1293). No tramo que vai desde esta última ata a nº 351 atópanse vinte e nove das trinta cartas que presentan a variante *lhe(s)* en todo o códice³⁶, mentres que a outra está contra o final do mesmo (nº 537d). Aínda máis, nese tramo, só nove cartas presentan as variantes *lhi(s)* –en tres delas ao lado de *lhe(s)*–, de xeito que aí *lhe(s)* é amplamente maioritario fronte a *lhi(s)*. Como vimos atrás, aproximadamente nese mesmo sector, a partir do nº 232 (de maio de 1293) ata o nº 351, se atopan catorce das dezasete cartas desa colección en que aparece *me* como dativo (§5.1).

As dúas explicacións máis obvias a este fenómeno serían que o uso de *lhe(s)* e *me* respondese ao *usus scribendi* singular dun copista que labrase as ditas cartas ou

de 1326 a 1410. Da segunda serie (Gomes 2013 =DDenis) teremos en conta doce cartas datadas entre 1292 e 1310.

34 Abreviaremos *Valdevez*, APal e AMPorto I, respectivamente.

35 Non computamos aquí os tres forais de Trás-os-Montes, copiados no *Livro I* da Chancelaría de D. Denis porque non son orixinais. En todo caso, o seu testemuño é meramente confirmatorio dos datos que ofrecemos.

36 En 3 desas 29 cartas aparecen variantes en *-e* e en *-i*, mentres que nas 26 restantes soamente aparecen as do primeiro tipo.

ben ao do escribán que as trasladou ao códice. Canto ao primeiro, é certo que a maioría desas cartas (19) que presenta *lhe* e *lhes* foron escritas polo copista Johan André, pero tamén hai cartas labradas por outros escribas (Afonso Martiinz fixo cinco, por exemplo, pero aínda están involucrados catro copistas máis), e, por parte, Johan André escribiu, antes e despois das datas indicadas, cartas que conteñen unicamente as variantes *lhi(s)*. Por outra banda, este Johan André escribiu dous documentos con *me*, pero oito das cartas que presentan esta variante están subscriptas por Francisco Eanes, quen antes e despois dese tramo aparece subscribindo cartas en que se rexistra unicamente *mi*. Canto ao segundo, comprobamos que a variante *lhes* se rexistra ao menos en dúas cartas da chancelaría datadas en 1293 que nos foron transmitidas de xeito independente (DRCoimbra nº 19, de febreiro do dito ano, e APal nº 8, de abril), labradas por escribáns distintos aos que subscribiron as cartas coa dita variante no *Livro 2º* (Stev'Eanes e Francisqu'Eanes, respectivamente). Xa que logo, parece razoable descartar que a responsabilidade de que aparezan as variantes anómalas sexa dos escribáns que fixeron as cartas ou do copista que as trasladou ao *Livro 2º*, e só nos resta a hipótese de que, por algunha razón que descoñecemos, durante os anos 1293 e 1294 na chancelaría de D. Denis se admitiu a forma *me* para o dativo da P1 e se deu unha certa preferencia á variante *lhe(s)* sobre a tradicional *lhi(s)*.

Ora, a maior parte das formas de tipo *lhe(s)* neses documentos aparece no escatocolo, na fórmula “en testimonho desto dey-lhes esta carta”, o que nos fixo reparar nas variantes do vocábulo *testemonho* nesa fórmula, o cal nos deparou outra sorpresa. A variante máis corrente deste vocábulo na documentación da chancelaría dionisina, ata onde puidemos comprobar, é *testemoynho*: con variantes menos frecuentes (como *testemuynho*) é a que se rexistra na maior parte dos documentos desta chancelaría que puidemos analizar, nas dúas coleccións editadas por Saúl Gomes, no *Livro das lezírias* (onde tamén é moi frecuente o vocábulo *testemoynhas*) e no propio *Livro 2º*, fóra do sector en foco³⁷. Pola contra, no *Livro 2º*, desde o documento nº 234 (maio de 1293) ata o 355 (xaneiro de 1295), aparece sistematicamente a forma *testemonho*, con variantes que afectan ao [e] intertónico (*testimonho*), á vogal tónica (*testemunho* ou *testemuoyo*) ou á nasal palatal, pero que non implican o emprego do grafo <y>: *testemonho* (transcrita de varias maneiras polos editores, tales como *testemõnho*, *testemoñho* ou *testemonhõ*), *testemoño* ou *testemũnho*. Nótese que as formas a que nos estamos referindo non aparecen abreviadas, de xeito que as variantes de que estamos a falar son as que se atopan nos documentos; non son imputables aos editores.

37 Nos tres forais de 1287 que analizamos (Costa/Santana 2006) aparece a variante *testemoño*, tamén con <y>.

A fórmula do escatocolo que nesa serie de documentos precede á que acabamos de comentar aínda nos depara outra sorpresa máis rechamante. Habitualmente, esta redáctase en termos semellantes aos seguintes:

E vós non devedes vender nen dōar os dictos herdamentos a cavaleyro nen a moesteyro nen a clerigo nen a escudeyro nen a dona nen a nehũa *persōa* relijiosa, mays se os vender quiserdes vendede-os a tal *persōa* que faça a min e a todos meus sucesores cada ano conpridamente os dictos foros.

Nótese que nese sector da fórmula aparece repetido o vocábulo *persōa* (nunha versión máis breve da fórmula, este vocábulo aparece unha soa vez). Pois ben, a partir do documento nº 234, a variante máis frecuente no noso códice non é a corrente *persōa*, senón *persōa*: 47 documentos presentan a segunda, fronte a 35 que ofrecen *persōa* e 2 que teñen as dúas. Contando soamente ata o nº 318, 46 documentos teñen *persōa* fronte a 16 con *persōa*. Certamente, a variante *persōa* non é insólita nin en textos galegos nin nos portugueses dos séculos XIII e XIV (véxase ao respecto Lorenzo 1975: II, 1005), pero, alén de ser xeralmente pouco empregada, si que é inusitada, ata onde puidemos verificalo, na documentación da chancelaría dionisina.

O feito é que no sector vertente do *Livro 2º*, a aparición das variantes de tipo *persōa* está fortemente asociada ás do tipo *testemnonho*, o que non pode ser casual. Algo semellante podemos dicir da variante *me* do dativo: 13 documentos con *me* (só ou alternando con *mi*) rexistran tamén variantes do tipo *testemunho*. As variantes *me*, *testemunho* e *persōa* aparecen asociadas en cinco documentos (un deles, alternancia con *me* / *mi*, outro coa presenza das dúas variantes *persōa* / *persōa*), só un documento con *me* / *mi* ten tamén *persōa*. Canto a *lhe(s)*, a asociación con *persōa* é forte no treito en que esta forma é especialmente frecuente (ata o nº 318): 7 documentos presentan os dous tipos de variantes, fronte a 3 que asocian *lhe(s)* a *persōa*.

En definitiva, parece obvio que a partir aproximadamente de maio de 1293 e ata mediados ou finais de 1294, na chancelaría dionisina se promoveron ou se toleraron variantes scriptolingüísticas antes desusadas (tales como *lhe(s)* e *me_{dat}*, mais tamén outras como *testemnonho* ou *persōa*), aínda que semella que o “experimento” foi clausurado a comezos de 1295 e estas innovacións acabaron por non callar. Sabemos que o tal “experimento” se realizou estando Johan Perez de Alpran ao cargo da chancelaría real (foi chanceler desde 1291 ata 1296), pero descoñecemos se este tivo algo que ver. En definitiva, ignoramos completamente as razóns e as circunstancias deste fenómeno, certamente enigmático, pero en todo caso interesa telo en conta para tentar comprender mellor a variación que se verifica no tramo

inicial da *Compilación xeral* da lírica trobadoresca emprendida por D. Denis (a vulgar polo testemuño de B). Mesmo podería dar unha pista —altamente conxectural— para a datación do inicio da elaboración desta. Volveremos sobre isto.

Pola súa banda, no *Livro das lezírias d'el Rey dom Denis* soamente se rexistran, ben abundantes, as variantes *lhi* (39 documentos) e *lhis* (13 documentos). O *Livro das lezírias*, de que xa o seu editor salientou a uniformidade do texto dos protocolos e o “elevado grau de normalización” do escatocolo (Nogueira 2003: 12), serve como testemuño dos criterios scriptolingüísticos do tabelián responsable da súa copia, o notario lisboeta Lourenço Eanes, tal como foron aplicados na altura de 1305-1306 e 1315 (datas das dúas fases de realización do códice), pero é representativo da práctica corrente na chancelaría dionisina no primeiro cuartel do século XIV.

O conxunto de datos relativos a esta chancelaría cobran todo o seu sentido cando os contemplamos no cadro dos resultados obtidos para o período 1280-1325, a partir das cartas procedentes de fontes alleas a aquela (escritorios monásticos, oficinas municipais, privadas...): nos documentos editados en *Valdevez* labrados por notarios daquela área, todos eles datados en 1284, once presentan *lhi* por un con *lhe* (nº 88, pero sospeitamos que se trata dun traslado bastante posterior); nos diplomas do *Livro dos bens de D. João de Portel*, datados entre 1289 e 1306, oito presentan só *lhi*, por un que rexistra *lhe* (LBJPortel-E nº XI, de 1295) e un máis ambas as variantes (LBJPortel-E nº VII, de 1301); nos do Minho e Douro Litoral, editados por Maia 1986, cóntase un diploma coa variante *lhi* (HG-P nº 154, de 1317), por dous en que alternan *lhi / lhe* (nº 142 e 145, de 1309 e 1315 respectivamente); do Arquivo Municipal do Porto, tres presentan formas de tipo *lhi* (AMPorto I nº 5, 7 e 10b, datados en 1309, 1307 e 1324 respectivamente), por dous que rexistran *lhes* (nº 8 e 10a, de 1319 e 1314 respectivamente); dos editados por Martins (2001b), once diplomas do noroeste presentan exclusivamente as variantes *lhi(s)*, por un con *lhes*, mentres que nos de Lisboa só se rexistra *lhi(s)* (nove cartas); nos de Alcobaça (Carvalho 2017), entre 1289 e 1325, hai once diplomas con formas de tipo *lhi*, e a variante alternativa está ausente. Engádanse os datos dos documentos do sueste da Beira editados por Brissos (2011): tres con *lhi* no período 1280-1325, e os editados por S. Parkinson (Oxford) que proceden de distintos puntos de Portugal, desde Trás-os-Montes ao Algarve (Mogadouro, Val de Paço, Lamego, Viseu, Douro Litoral, Beira Litoral, Beira Alta, Leiria, Santarém, Estremadura, Ribatejo, Alentejo), que ofrecen o seguinte resultado: nove documentos con *lhi*, tres con *lhe* (1293, Benavente-Ribatejo ATOX003; 1309 Alcoentre-Estremadura, ATOX015; 1309, Silves, ATOX017a), e un con ambas as formas *lhis-lhes* e *lhe-las* (1289, Santarém, ATOX025).

En total, dos 78 diplomas deste período de procedencia allea á chancelaría rexia, 66 rexistran unicamente a variante de tipo *lhi(s)*, oito a de tipo *lhe(s)*, e catro máis ambas as dúas. Isto dá para a documentación non chancelaresca un índice global MI 6,0 (MI 8,5 se excluímos os documentos con rexistros das dúas variantes). O índice global da documentación chancelaresca é MI 4,6 (MI 6,4 se excluímos os documentos con ambas as formas); se temos en conta só os documentos orixinais, sería MI 6,0 (MI 8,0 se excluímos os documentos con ambas as formas). Xa que logo, as frecuencias relativas de ambas as variantes son similares ás obtidas para a propia chancelaría rexia, co matiz de que probablemente nalgunhas áreas setentrionais, do centro do país e do extremo meridional, as variantes de tipo *lhe* eran máis frecuentes do que na área de Lisboa-Alcobaça.

En conclusión, como se bota de ver, antes de 1300 na chancelaría dionisina as variantes de tipo *lhe(s)* –sobre todo no plural– aparecen puntualmente cunha frecuencia baixa, aínda que ao menos nos anos 1293-1294 aparecen con maior frecuencia; non obstante, na mesma chancelaría, durante o período 1300-1325 dáse un absoluto predominio das variantes de tipo *lhi*. O predominio deste tipo de variantes na documentación chancelaresca reflicte a situación xeral da documentación producida en territorio portugués, ben que nesta as formas en *lhe(s)*, sobre todo no plural, aparecen nalgúns puntos, ás veces ao lado das variantes de tipo *lhi(s)*.

A situación descrita para o primeiro cuartel mantense en liñas xerais durante toda a primeira metade do século XIV: as formas de tipo *lhi* son absolutamente predominantes –de feito, na maior parte do territorio son as únicas–, ben que as variantes minoritarias de tipo *lhe* non deixan de aparecer alternando libremente con aquelas. Así, por sinal, no fondo do Arquivo Municipal do Porto observamos no período 1325-1350 as variantes de tipo *lhi* son exclusivas en nove documentos, *lhes* é exclusiva só nun documento, mentres que en catro documentos máis aparecen variantes de ambos os tipos. Como exemplo significativo da ocorrencia de *lhe(s)*, podemos citar un documento privado a que xa fixemos referencia: o testamento de Maria de Aboim, datado en Lisboa en 1337, no cal se usan exclusivamente a forma *me_{dat}* e *lhe(s)* (Azevedo 2003: 177-180).

Mapa 2. Localización da procedencia dalgúns dos documentos e foros citados no texto. Sinálanse con número as localizacións que ofrece Martins 2001b. **Fonte:** Martins 2001b, adaptado.

Mapa 3. Indicación dos principais lugares de procedencia da documentación notarial e foral analizada. **Fonte:** elaboración propia.

5.2.4. Evolución de *lhi/ lhe* na documentación da segunda metade do século XIV

Pasemos agora a considerar a situación que presentan os documentos da segunda metade do século XIV, que, debemos advertir, conforman unha mostra documental moito máis reducida cá que compuxemos para a primeira metade do século. De 1350 a 1375 continúa o predomino de *lhi(s)*, pero a frecuencia de *lhe(s)* aumenta, sobre todo na documentación procedente da chancelaría real. É significativo o que acontece no *Livro 2º* do concello do Porto cun documento que se inclúe en orixinal (AMPorto II nº 6), un privilexio real realizado na propia cidade do Porto e datado en 1363, e o seu traslado, realizado por un tabelión local no mesmo ano: no orixinal as variantes de tipo *lhe(s)* son únicas (sete ocorrencias), no traslado son minoritarias, pois as tres formas *lhe* do orixinal foron convertidas en *lhi*, mentres que das catro formas *lhes* do orixinal, dúas foron mantidas e outras dúas pasaron a *lhis*. Á luz desta comparanza, diríase que as variantes de tipo *lhe(s)* comezaban unha notable circulación na chancelaría real, pero que naquela altura os tabelións locais preferían manter, con vacilacións, as formas conservadoras.

Entre 1370 e 1383 as formas de tipo *lhe(s)* continúan a espreitar timidamente nos documentos procedentes da chancelaría real ao lado das maioritarias de tipo *lhi(s)*: 14 documentos só con *lhi(s)*, fronte a dous só con *lhe(s)* e tres con formas de ambos os tipos. Significativamente, o predominio de *lhe(s)* iníciase en 1383, cos documentos expedidos pola chancelaría a nome da raíña rexente Leonor, que se se intitula “governador e regedor dos reinos de Portugal e do Algarve” (AMPorto II nº 61, 62 e 63), onde as únicas formas que se rexistran son *lhe(s)*. O mesmo acontece na maioría das cartas reais posteriores, en que D. Joham I aparece primeiro como “regedor e defensor” dos reinos (nº 64, de 1384) e despois xa como rei (nº 76, 80, 81 e 93, de 1385-1386), mentres que nos instrumentos labrados polos tabelións locais do Porto continúan aparecendo as variantes de tipo *lhi*.

Os resultados que ofrece o testemuño do Arquivo Municipal do Porto en relación coa chancelaría real son congruentes cos do mosteiro da Santa Cruz de Coimbra, xa que das oito cartas reais do período 1385-1398 que nesta colección presentan variantes en estudo, cinco rexistran exclusivamente variantes de tipo *lhe(s)* (de 1385, 1390, 1394 e 1398) e nas outras tres (todas de 1385), as variantes de tipo *lhi* son minoritarias. Por fin, da documentación producida en Portugal nas dúas primeiras décadas do século XV que consultamos, este último tipo de variantes aparece esporadicamente, mentres que as variantes *lhe(s)* son de uso xeral (Carvalho 2003: 52 para Alcobaça).

En conclusión, os datos colleitados mostran que no territorio portugués as variantes en <-i> do clítico dativo da P3 / P6 –*lhi(s)*– foron amplamente maioritarias desde as orixes da escrita romance ata os finais do século XIV e foron

claramente predominantes desde 1280 ata 1380. As variantes de tipo *lhe(s)* teñen unha presenza continua pero sempre moi minoritaria desde a segunda metade do século XIII, pero foron case totalmente varridas da escrita durante a primeira metade do século XIV, aínda que aparecen ao lado das maioritarias en documentos de varias rexións. A partir de arredor de 1350 as variantes de tipo *lhe(s)* comezan a incrementar timidamente a súa frecuencia e no último cuartel se imponen sobre *lhi(s)* na documentación emanada da chancelaría real, mentres que no resto da documentación *lhi(s)* continúa a ser maioritario ata final de século. De todos os xeitos, cumpriríanos examinar un volume maior e de procedencia máis diversa de documentos da segunda metade do século XIV e primeiro cuartel do século XV para afinar mellor a cronoloxía da xeneralización de *lhe(s)* e a obsolescencia de *lhi(s)*.

5.3. AS FORMAS MI E LHI NOS “COSTUMES FORAIS” DA FAMILIA DE SANTARÉM

As cartas municipais, sobre todo os chamados “foros extensos”, e as compilacións normativas coñecidas como “costumes” ou “usos”, ofrecen un material lingüístico de grande interese, en particular para o estudo da variación no espazo, pola súa elaboración local, e no tempo, pois foron transmitidos dunha localidade a outra e foron obxecto de sucesivas revisións e ampliacións acumulativas. A edición máis completa ata a data dun amplo corpus de textos deste tipo producidos en Portugal débese a Alexandre Herculano. Trátase dunha edición útil e en xeral fiable, a pesar de que non vai acompañada de observacións previas que, por sinal, dean indicación de fontes documentais, nin leva aparello de notas. Ademais, non é posible controlar as intervencións do editor —realizadas cun senso en xeral regularizador e modernizador— en aspectos tales como o tratamento do til e as plicas ou o desenvolvemento de abreviaturas. Pola nosa banda, para os costumes de Santarém, que centrarán a nosa atención, seguiremos o estudo e a coidadosa edición da profesora Maria Celeste Rodrigues (1992), quen xentilmente nos facilitou copia dixital do seu traballo, amabilidade que agradecemos vivamente. Pola súa banda, José A. Souto Cabo (2008: 297-300 e 316-318) editou catro textos forais da familia de Évora que xa foron considerados noutro lugar do presente traballo (§5): os de Portel / Évora (1262) e mais Garvão / Alcácer (1267) e Garvão / Montemor-o-Novo (1267). Tamén analizamos atrás os tres forais de 1287 concedidos por D. Denis a cadansúa localidade de Trás-os-Montes (Costa/Santana 2006) e mais os foros da Guarda (Coelho/Morujão 1999).

Os textos forais da familia dos Costumes de Santarém presentan un interese específico para o noso asunto, polas razóns que se verán. Como existe unha notable confusión sobre este conxunto de textos, antes de máis cómpre distinguir os “Costumes” da Carta foral de Santarém. Esta última ten unha tradición que

arrinca de 1179, cando foi outorgada por Afonso I (cunha redacción idéntica ás cartas outorgadas por este rei no mesmo ano a Coimbra e Lisboa), e continúa cunha versión ampliada dada por Sancho I, que foi confirmada por Afonso II en 1214 e 1217, e que en 1331 foi vertida *em linguagem*. Esta versión arromanzada chegou a nós en dous manuscritos, integrados en cadanseu códice, un deles conservado no Arquivo Nacional da Torre do Tombo (ANTT, Maço 3 de forais antigos, nº 2) e o outro na Biblioteca Municipal de Santarém (edición e estudo de ambos en Soares 2005). En ambos os códices, a Carta foral ou Foral antigo de Santarém vai acompañado por cadansúa copia de dúas versións dos Costumes de Santarém, que son os textos, ben diferentes ao anterior, que nos van interesar aquí. A versión transmitida polo códice do ANTT que corresponde aos Costumes de Santarém transmitidos á localidade de Borba, é mais antiga e de menor extensión. Referirémonos a ela como Santarém/Borba. A versión transmitida polo códice da Biblioteca Municipal de Santarém é máis recente e está considerablemente ampliada, polo que é tamén coñecida como “versión extensa”: referirémonos a ela como Santarém/extensa³⁸. Ademais destas dúas versións, interésannos outros dous textos da mesma familia, que son os Costumes de Alvito e, sobre todo, os Costumes de Oriola (véxanse gráficos 1 e 2 e máis mapas 2 e 3).

Na opinión de Viana (2002: 401-404 e 406), que desenvolve e precisa a proposta previa de Rodrigues (1991 e 1993), a xulgar polas referencias que se rexistran nos propios textos, os Costumes de Santarém remontan a unha tradición oral remota que talvez obtivo a súa primeira forma escrita durante o reinado de Afonso II (1211-1223), da que arrincaríaa unha redacción realizada probablemente entre 1268-1284 que está na base da familia de textos que nos ocupan. Esa familia está constituída polos Costumes de Alvito (redactados en 1280, transmitidos por unha copia do século XIV), os Costumes de Oriola (transmitidos en manuscrito orixinal, datado en 1294) e os Costumes de Borba, que chegaron a nós en copia realizada entre 1331-1347, pero recollen unha versión dos Costumes de Santarém ampliada e revisada en 1302. Esta última versión (de 1302) é a que acompaña a Carta foral de Santarém no códice custodiado no ANTT, como xa indicamos. Por último, os Costumes de Santarém aínda foron obxecto dunha nova revisión e ampliación realizada por volta de 1309, que deu lugar a unha versión que chegou a nós en copia posterior a 1347, que está integrada no códice da Biblioteca Municipal de Santarém a que antes fixemos referencia, e que tamén contén a Carta foral da cidade. Como xa sinalamos, esta serie de textos foi coidadosamente editado por Maria Celeste Matias Rodrigues: Alvito (1992: 64-81), Oriola (1992:

38 Edición de ambos os dous textos, o de Santarém/Borba e o de Santarém/extensa, en Rodrigues 1992: 109-155 e 155-251, respectivamente.

81-109), Santarém/Borba (1992: 110-155) e Santarém/extensa (1992: 156-245). Esas edicións están dispoñibles en soporte dixital no sitio web CIPM (*Corpus Informatizado do Português Medieval*), ben que nunha versión lixeiramente adaptada.

Como se ve polas datas que acabamos de indicar, os momentos de elaboración, revisión e copia desta serie de textos coinciden *grosso modo* co período que nos interesa, en que se desenvolveu o proceso de constitución da tradición manuscrita da lírica trobadoresca galego-portuguesa. As versións que aquí máis nos importan son tres: a de Oriola e mais as de Santarém/Borba e a de Santarém/extensa. A primeira interésanos por ser a máis antiga e vir transmitida en manuscrito orixinal, a segunda e a terceira interésannos especialmente porque a carón de formas clíticas de dativo da P3 (que se rexistran en todas as versións), tamén conteñen algúns rexistros de formas da P1. Isto último acontece porque nestes dous textos (e só neles) algúns artigos están redactados en primeira persoa.

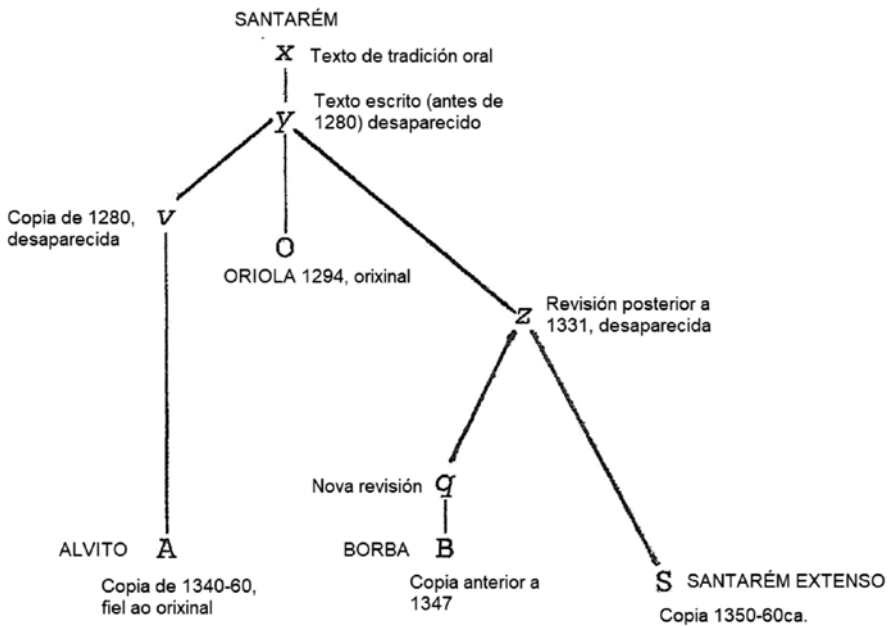

Gráfico 1. Stemma dos costumes da familia de Santarém, segundo Rodrigues 1993.

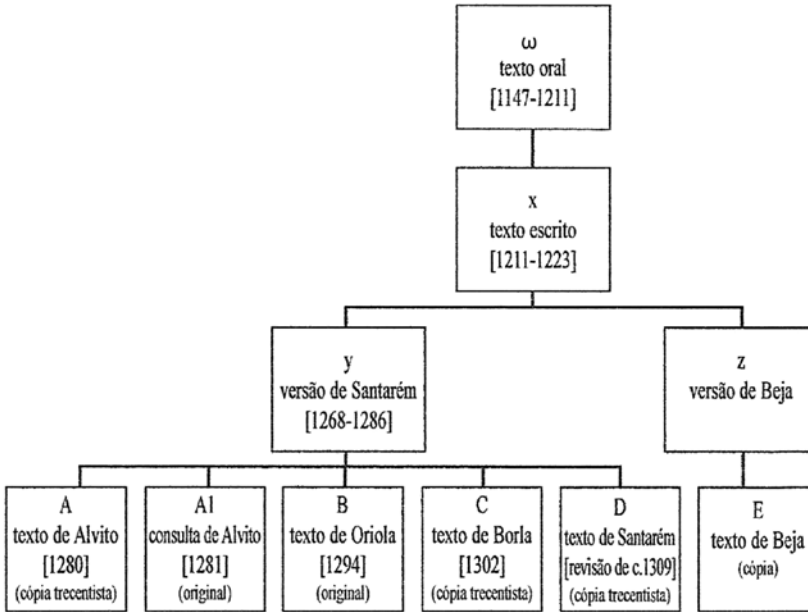

Gráfico 2. Stemma da familia dos Costumes de Santarém, segundo Viana 2003.

Entraremos en materia comezando por facer unha referencia breve aos foros da Guarda. Ao parecer, este texto remonta a unha redacción de 1223-1245, pero o que chega a nós é unha versión realizada en 1273-1282 (Ferreira 1987: 11-43), a través dun códice que as súas editoras recentes datan a inicios do século XV (Coelho/Morujão 1999: 16 e 38)³⁹. Neste texto, o predominio das formas en *-i* do clítico dativo da P3 sobre as formas en *-e* é esmagador: 34 formas en *-i* (*lhy* 31, *lly* 1, *ly* 1) por 4 en *-e* (*lhe*). No plural, unicamente se rexistra unha ocoerencia de *lhys* fronte a outra de *lhe-lo* (<lhe lho>) e dúas de *les*. Por parte, rexístranse

39 As informacións sobre a datación sexa do texto, sexa do manuscrito dos foros e costumes da Guarda, ou sexa do códice de que ese manuscrito forma parte, son bastante confusas. Sorprende que estas estudosas non ofrezan unha mínima recensión dos aspectos paleográficos e lingüísticos do texto e se limiten a referirse a unha “versión em português medieval [*do foral*] de inícios da centúria de Quatrocentos” (1999: 16) e a afirmar que “a tradução portuguesa do foral de D. Sancho e os foros e costumes encontram-se copiados num códice de pergaminho, datável do século XV” (1999: 38), mentres que a transcripción do texto dos foros e costumes vén precedida dunha nota que se limita a constatar “S[en] d[ata] [primeira metade do século XIII(?)], cunha nota en que se di que “os diversos autores atribuem os foros e costumes uma data crítica entre finais do século XII e século XIII, sobretudo a primeira metade” (1996: 117). Existe un estudo monográfico, que inclúe edición, que non está publicado e non podemos consultar: Almeida 1992. Ferreira, no lugar citado no texto, ofrece unha revisión da cuestión, con remisión á bibliografía precedente, pero co foco posto noutro texto que forma parte do mesmo códice: a versión portuguesa do *Foro Real* de Afonso X.

dúas ocorrencias do clítico dativo da P1, ambas correspondentes a {mi} (*fugiu-my*, *tulleu-my mya herdade*), e unha de {ch} para o clítico dativo da P2 (*lidar-ch'o-ey*).

Entrando xa na familia dos Costumes de Santarém, comezaremos polo texto máis antigo, o de Alvito, redactado en 1280 pero transmitido en copia, aparentemente moi fiel, de 1340-1360. Este texto, composto por 66 artigos (segundo a numeración de Rodrigues 1992: 65-80), interésanos relativamente menos, non tanto pola súa menor extensión, senón porque soamente contén formas do dativo de terceira e sexta persoas, case todas elas en *-i* (35 de *lhi* e 3 de *lhis*; fronte a 1 de *lhe*). Non rexistra formas do dativo de primeira persoa.

O texto dos Costumes de Oriola –que, como dixemos, chegou a nós en orixinal datado en 1294–, composto de 143 artigos (Rodrigues 1992: 80-109), ofrece uns datos moi interesantes: para o clítico dativo de P1 unicamente se rexistra a ocorrencia de formas en *-i*, a maioritaria *mĩ* 9 e a ocasional *my* 1. Chama a atención a representación <*mĩ*>, pero entendemos que neste caso o til sobre o <*j*> non representa a nasalidade, pois, de ser así, estaríamos ante un uso case exclusivo de formas tónicas, o cal parece altamente inverosímil⁴⁰. Unha situación semellante a esta verificase no *Libro das lezírias* do rei D. Denis (véxase a nota 25, na páxina 326). Canto á terceira persoa, no singular o predominio das formas en *-i* é, novamente, abrumador: 40 de *lhi*, fronte a 2 de *lhe*. No plural, pola contra, rexístrase 1 de *lhis* e 1 de *lhes*.

Ademais do interese que presentan os seus propios datos, o texto orixinal dos Costumes de Oriola ofrece un punto de comparación moi interesante en relación cos Costumes de Santarém/Borba, que, como dixemos, parecen recoller unha revisión de 1302, pero que veñen transmitidos por un traslado posterior (a súa editora dá as datas límite de 1331-1347). Eses “Costumes de Santarém comunicados a Borba” son considerablemente máis extensos ca os anteriores, pois constan de 197 artigos (Rodrigues 1992: 109-155) e ademais cada artigo vén precedido dunha rúbrica, o cal constitúe unha novidade en relación coas versións anteriores. Canto ás formas de terceira persoa, o predominio das formas en *-i* é total: no plural só se rexistra *lhis* (2 ocorrencias); no singular rexístrase *lhi* (69) fronte a *lhe* (2), pero estas dúas formas atópanse nas rúbricas dos nº 75 e 90, non no propio texto dos artigos⁴¹. Este último aspecto resulta relevante, se sen ten en conta o que acontece coas formas de dativo de primeira persoa, xa que no conxunto do texto, aínda que predominan as formas en *-i*, aumenta a proporción de formas en *-e*, pero a maior parte das segundas rexístrase nas rúbricas. Así, no total os

40 É de notar que teríamos un caso, moi infrecuente, de *min* tónico funcionando como dativo ético: “sse o eu non quiser uender como quer que mĩa cuba fique encetada nõn-o uenderej se *mijn* non quiser” (Monteagudo 2019b).

41 Seguimos a numeración de Rodrigues 1992: 126 e 129.

datos son *mi* (30) fronte a *me_{dat}* (22), mais no texto do articulado a proporción é *mi* 29 / *me_{dat}* 10, xa que máis da metade das formas en *-e* (12) se rexistran nas rúbricas, que, en troques, só ofrecen un rexistro da forma *mi*: nº 122 “Como devo a defender cavalaria de entençon que *mi* aven”⁴². É especialmente rechamante o contraste que se constata en varios dos artigos entre as formas *me_{dat}* da rúbrica e as formas *mi* do corpo do artigo:

nº 6 “se *me* alguen promete mal e morte” [rúbrica]: “Se o homẽ que *mi* pormente mal e morte...”; nº 38 “Como me devo a chamar a outor de cousa que *me* venden” [rúbrica]: “Custume he que se *mi* alguen vende algúu herdamento...”; nº 55 “De como non devo tomar penhor de dano que *me* façan” [rúbrica]: “Custume he que des que for o vinho no lagar e o pan na eyra non lhy filharey penhor se *my* non quiser ergo pagar-*mi* logo aquisto acostumbrado”.

Por outra banda, é de notar que a frecuencia de formas de P3 nas rúbricas é *lhi* (3) fronte a *lhe* (2), o que, unido aos datos sobre *mi / me_{dat}* fai pensar que as rúbricas corresponden a un estadio de lingua bastante máis tardío ca o que reflite o texto dos artigos.

Por parte, é de notar a distribución das formas *mi* e *me_{dat}* ao longo do texto: as do segundo tipo están concentradas nos artigos 38-65 (sete ocorrencias) ou ben se atopan ao final (artigos 135 e 183 e 186), mentres que despois do artigo 132 só hai tres formas *mi*. Esta distribución suxire que entre a redacción de 1302 e o traslado anterior a 1347 (o códice que chegou a nós) se produciron sucesivos engadidos / revisións do texto, o que daría ocasión á introdución das formas en *me_{dat}*. Así, o groso do texto do articulado podería corresponder a unha redacción realizada aos comezos do século XIV (1302), mentres que as rúbricas e parte do texto dos artigos 38-65 e 132-final serían ampliados e revisados entre 1331 e 1347: véxase a proposta de Rodrigues de distinguir dous estadios, *z* e *q*, que responderían a dúas revisións realizadas entre 1331 e 1347, previas á versión copiada antes de 1350, que é a que transmite o códice que hoxe coñecemos (compárense os gráficos 1, 2 e 3). Confírase o que dixemos atrás (§5.1) sobre a evolución do uso de *me_{dat}* / *mi* no conxunto da documentación instrumental, e en particular na emanada da chancelaría de Afonso IV durante as décadas de 1330 e 1340.

A comparanza aínda gaña interese cando se ten en conta o texto da versión extensa dos Costumes de Santarém, que, como dixemos, chegou a nós en copia

42 Véxase nº 6, 36, 38, 55, 65, 105, 114, 134 e 147 (2) –sempre segundo a numeración de Rodrigues 1992: 111-141. Probablemente esta única ocorrencia responda á variante asilábica {m̃i} que aparece ante a vogal *a*-.

nun códice posterior a 1347 que, segundo Viana, como xa vimos, recolle unha revisión e ampliación realizada en 1309ca. Esta versión consta de 299 artigos (Rodrigues 1992: 156-251) e non só contén rúbricas para cada artigo, cunha redacción distinta e independente da versión Santarém/Borba, senón que tamén engade comentarios ou ampliacións a moitos deles. Por parte, a maioría dos artigos novos verbo da versión Santarém/Borba atópanse ao final, a partir do artigo 197, aínda que tamén hai un acrecento notable ao comezo do texto, desde o longo comentario ao artigo 10 ata o artigo 19 (Rodrigues 1992: 160-165).

No tocante ao clítico de terceira persoa, a proporción global de formas en *-i* e de formas en *-e* é moito máis equilibrada do que se constata nas versións previas que acabamos de analizar, tanto no singular canto no plural: as formas en *-i* suman 76 ocorrencias fronte a 69 das en *-e*; mentres que no plural temos 9 de *lhis* fronte 6 de *lhes*. O contraste co resto das versións aínda é máis rechamante no caso do clítico dativo da primeira persoa: as formas de tipo *mi* suman 9 ocorrencias, en canto que as formas de *me_{dat}* chegan ás 33. Vistos os datos globais, é interesante analizar separadamente o que acontece nas seccións comúns coa versión Santarém/Borba e nas seccións engadidas.

Formas	Total	Sector común	Sector engadido
LHI	76	41	35
LHIS	9	2	7
LHE	69	40	29
LHES	6	3	3
TOTAL	160	86	74

Táboa 13. Número de ocorrencias de formas tipo *lhi* / *lhe* nos “Costumes de Santarém”, versión extensa, por sectores. **Fonte:** elaboración propia.

O que se verifica na taboa é que no sector común existe unha proporción case idéntica de variantes innovadoras en *-e* e conservadoras en *-i*, mentres que no sector engadido, contrariamente ao que se podería esperar, predominan lixeiramente as variantes conservadoras en *-i*, ben que a proporción entre ambas é bastante equilibrada; o índice *lhi* / *lhe* deita os seguintes resultados para o singular: sector común *lhi* / *lhe*: 1 – sector exclusivo LHI: 1,31. Na parte en que existe unha correspondencia máis ou menos literal entre a versión extensa e a versión Santarém/Borba, constátanse 40 casos de corrección de *lhi* en *lhe* (en singular ou en plural) fronte a 26 casos de mantemento de formas tipo *lhi*. Ao reparar con máis detalle no sector engadido, obsérvase que no bloque acrecentado ao inicio (artigos 10-20),

o predominio de formas en *-e* é completo, pois rexístranse 10 ocorrencias de *lhe* por unha soa de *lhi*, mentres que na extensa sección amecida ao final (artigos 197-299), o predominio das formas en *-i* é claro: 19 ocorrencias de formas en *-i* sobre 11 de formas en *-e*. Isto suxire que os dous engadidos se realizaron en momentos diferentes, quer dicir, a sección final foi integrada no texto nun momento bastante anterior á sección inicial.

Pasemos á análise das formas clíticas da primeira persoa. En total, no conxunto do texto rexístranse 9 formas do clítico *mi* por 33 de *me_{dat}*. Xa que logo, neste caso, en comparanza co que ocorre nas versións anteriores, as proporcións entre os dous tipos de formas invertíronse. En efecto, nos artigos coincidentes entre a versión extensa e a de Santarém/Borba compróbanse 19 casos de substitución da forma *mi* por *me*, fronte a un único de mantemento desta última (artigo nº 62, Rodrigues 1992: 178). Novamente, a sección común mostra unha situación máis innovadora cá sección exclusiva, pois na primeira soamente se rexistran dúas formas de tipo *mi* (ademais da que acabamos de indicar, outra no artigo nº 61), fronte a 28 de *me_{dat}*, mentres que no texto novo engadido se rexistran 7 formas do tipo *mi*, todas elas na sección final (artigos nº 234 (2), 242 (2) e 278; Rodrigues 1992: 233, 235-236 e 244). De feito, na sección engadida, malia a magreza das cifras de frecuencia, este tipo de variantes é máis frecuente que *me_{dat}*, xa que estas últimas só presentan cinco ocorrencias. Estes datos reforzan a impresión de que esta sección final foi acrecentada nun momento bastante anterior á integración do engadido inicial (artigos 10-20) e ao propio traslado do conxunto do texto.

Recapitulando a análise, e a partir das propostas de stemma de Rodrigues (1992) e as precisións de Viana (2002), se poñemos o foco sobre as tres pezas centrais da tradición que estamos considerando, poden distinguirse catro estratos textuais (gráfico 3): o estrato nuclear, máis antigo, que corresponde ao texto dos 143 artigos contidos na versión Oriola (1294) ou aos 197 da versión Santarém/Borba (1302); un estrato sobreposto ao anterior, que corresponde ás rubricas desta versión Santarém/Borba (1331-1347), un terceiro que corresponde aos comentarios, expansións e engadido final da versión Santarém/extensa (1320-1335?) e un cuarto que responde ao bloque engadido ao comezo desta última (1350-1360?).

1. Estrato nuclear ou primario: en Oriola (documento orixinal de 1294), rexístrase só *mĭj - my* na P1 (10 : 0) e na P3 / P6 un claro predominio de *lhj* fronte a *lhe, lhes* (41 : 3), o cal nos dá un testemuño moi firme sobre o estadio lingüístico da última década do século XIII naquela área e neste tipo de escrita. Na versión Santarém/Borba (redacción 1302 > copia 1331-1347), asoman as formas de *me_{dat}* pero predomina *mi* (30 : 9), e *lhi* non ten alternativa (71 : 0), o cal, ao noso parecer, dá un fiel testemuño da situación nos comezos do século XIV. Finalmente, na

versión Santarém/extensa (redactada en 1309, copia de 1350ca.), *me* impúxose para a P1, varrendo a *mi* (28 : 2), mentres que *lhe*, *lhes* igualou en frecuencia a *lhi-lhis* (43 : 43), o que ofrece un firme indicio de cal era o estadio da lingua na metade do século XIV. Isto é, segundo eses datos, nas décadas anteriores á metade do século XIV a forma *mi* do dativo cae na obsolescencia ata desaparecer e a forma *lhe* incrementou a súa frecuencia a custa de *lhi*.

2. Estrato secundario, das rúbricas e artigos revisados e ampliados da versión Borba (artigos 38-65 e 132-final): indicouse antes que nas rúbricas o predominio das formas *me* sobre *mi* é esmagador (12 : 1), e *lhi* ten unha frecuencia pouco superior a *lhe* (3 : 2). Tamén se chamou a atención sobre a abundancia de formas *me_{dat}* no sector comprendido entre os artigos 38 e 65 (7 rexistros) en comparanza con *mi* (12 rexistros) e na parte final, a partir do artigo 132 (3 rexistros de *me_{dat}* / 3 rexistros de *mi*), suxire sucesivas ampliacións e ao menos unha revisión parcial entre 1331-1347. Igualmente, a redacción das rúbricas é sen dúbida próxima á copia realizada antes de 1347 ou incluso foi efectuada ao tempo que se realizou este traslado, o cal parece congruente co feito de que as rúbricas da versión extensa non son copia destas, senón que foron redactadas de xeito independente.

3. Estrato terciario, da engádegas final á versión extensa: como antes se sinalou, as formas en *mi* predominan lixeramente sobre *me* (7 : 5) e as formas de tipo *lhi* son bastante máis frecuentes cás de tipo *lhe* (19 : 11). Isto podería interpretarse no sentido de que este engadido se realizou nun período intermedio entre a redacción inicial da versión extensa (1309) e a realización da copia que chegou a nós (1350ca.), aproximadamente entre 1320 e 1335. De todos os xeitos, á vista do contraste entre as dúas seccións, habería que supor que, por algunha razón que ignoramos —talvez porque se considerou que esta sección, ao ser máis recente, non precisaba de revisión—, no momento de realización do traslado que chegou a nós a presión “correctora” do orixinal foi menor sobre esta sección final do texto ca sobre a sección “nuclear”.

4. Estrato cuaternario, engadido dos artigos 10-20 á versión extensa: esta sección non ofrece exemplos de clítico da P1, pero si bastantes de clíticos da P3, e chama poderosamente a atención o predominio abrumador de formas de tipo *lhe* sobre *lhi* (10 : 1), unha situación que corresponde máis ben á segunda metade do século XIV do que aos mediados —ben que temos exemplos de textos anteriores a 1350 en que predominan as variantes *lhe(s)*, véxase por caso o testamento de Maria de Aboim, antes mencionado—, e que, por tanto, podemos tomar como un adianto dunha evolución que aínda tardaría décadas en consumarse.

FORO / FORMA	MI	ME	LHI (LI)	LHE	LHIS	LHES (LES)
GUARDA (1273-1282)	2	0	33 (1)	4	1	3 (1)
ALVITO (1280 > 1340-60)	—	—	25	0	3	1
ORIOLA (1294) <i>orixinal</i>	10	0	40	2	1	1
SANTARÉM / BORBA	31	20	69	2	2	0
Borba / articulado (1302)	30	9	66	0	2	0
Borba / rúbricas (1331-1347)	1	11	3	2	0	0
SANTARÉM	9	33	75	68	9	6
Santarém/común (1309 > 1350?)	2	28	41	40	2	3
Santarém/acrecento 1 (1309?)	7	5	19	11	—	—
Santarém/acrecento 2 (1350-1360?)	—	—	1	10	—	—

Táboa 14. Frecuencias das variantes do clítico dativo da P1 e da P3 nos forais da familia de Santarém. **Fonte:** elaboración propia.

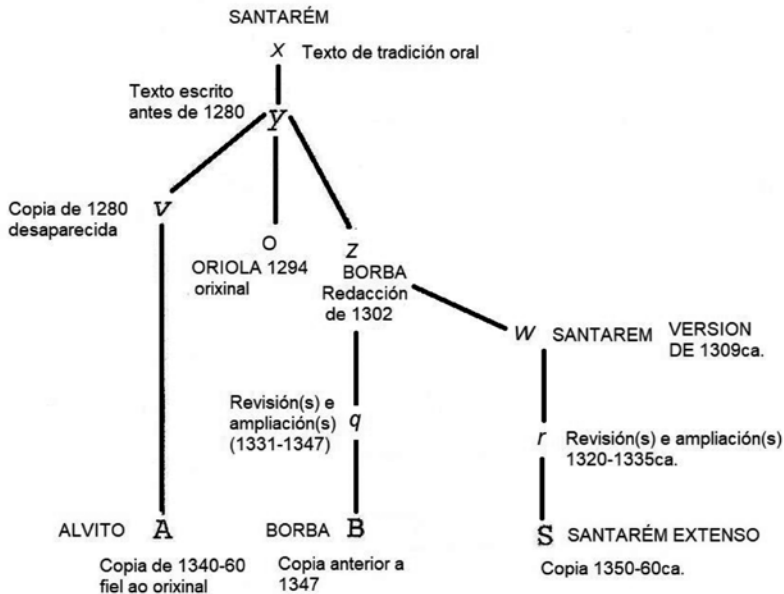

Gráfico 3. Stemma dos foros da familia de Santarém. **Fonte:** elaboración propia.

5.5. A FORMA DO P3-P6REF E AS FORMAS VERBAIS DA P1 DOS PRETÉRITOS FORTES

A documentación instrumental é moi pobre en formas pronominais e verbais da P2, de clíticos da P3-P6ref e de formas verbais da P1 do IPret dos perfectos fortes. Por esta razón, renunciámos a realizar unha pescuda sistemática manual, que implicaría un enorme investimento de esforzo para obter uns resultados moi facareños, e decidimos axuntar os rexistros recollidos nas fontes documentais e forais. Ofrecemos a seguir unha sintética panorámica.

Canto á forma da P3-P6ref, os rexistros son moi escasos. De todos os xeitos, podemos deixar anotada a ocorrencia de formas de tipo *xi* en documentos da chancelaría dionisina: “*xi mi queixaron*” (en dous documentos de 1291 e 1293) e o relativo “*qual-xi-quer*”. Tamén recollemos dúas ocorrencias de *xi* nos Costumes de Oriola (“o mayordomo deve a meter por seu sayon quen *xi* quiser”, “non lho filhara o mayordomo se *xi* non quiser”), outro máis en nos de Santarém/Borba (“que o venda como *xi* quiser”, artigo 94), e, neste último, unha forma *xe* no artigo 163 “e o moordomo tolheren-no quando *xe* quiseren” (este é o único rexistro de *xe* que recollemos neste tipo de textos, o que nos reafirma sobre o dito antes en relación coa posible datación entre 1331-1347 deste hipotético acrecento final). Ademais, na documentación de Alcobaça ocorre a forma *xi* nun documento de 1336 (n° 26): “que se temia de lhi morrer a dicta testemuña ou de *xi* lhi tolher o siso ou a fala”. Semella, pois, que *xi* foi a variante que circulou en Portugal ao menos ata o segundo terzo do século XIV, pero, obviamente, para asegurar isto sería preciso ter un número maior de rexistros datados cun mínimo de precisión.

Canto á P1 e a P2 dos pretéritos, é interesante o testemuño dos foros da Guarda, pois ofrecen rexistros de variantes en *-i* da P1 do IPret do verbo *saber* (*soubi*) e da P2 do IPret doutros verbos (*fezisti – fezesti, feristi, mesasti, conselhasti – consellasti, jurasti, mandasti*), ben que para a P2 tamén se rexistran as formas *quiseste* e *feriste*. Por outra parte, en documentos da chancelaría dionisina recollemos formas como *figi, owi, podi, pugi, tivi* e *tevi*. En troques, non rexistramos ningunha ocorrencia de variantes en *-e*. Precisamente a forma da P1 do pretérito de *pōer*, nas súas diversas variantes scriptolingüísticas (*pusi, pugj, pugy, pugi, puxi...*), chamou a nosa atención polo feito de que acostuma aparecer na fórmula de subscripción notarial dun gran número de documentos: “Et eu Pedro Gunçalviz publico tabalion de Celorico fui presente et escrevi esta cara et pugi en ela este meu sinal”. O primeiro que podemos dicir ao respecto é que todos os documentos labrados en Portugal a partir de 1255 que empregan esta fórmula e que foron analizados por nós presentan formas terminadas en *-i*, isto é, non se documentan formas rematadas en *-e*. Uns poucos presentan formas de tipo *fizi – figi* ou *fiz*, ningún que nos viramos ofrece *puge, fige* ou *fize*.

Canto á cronoloxía, nas cartas do noroeste de Portugal incluídas na colección editada por A. M. Martins as formas de tipo *pugi* chegan a 1379, mentres que na área de Lisboa se documentan ata 1347. Na colección editada por C. Maia, a forma de tipo *pugi* máis recente no Douro Litoral aparece nun documento de 1315, mentres que no Miño o máis recente é de 1335. Na documentación da Beira editada por Brissos a forma máis recente deste tipo atópase nun documento de 1333. Na documentación do Arquivo Municipal do Porto a última ocorrencia de *pugi* está nun documento de 1364, ben que noutro de 1366 ocorre *dixi*. Na documentación de Alcobaça editada por Carvalho, a forma *pugi* máis recente é de 1346, mais nun documento de 1355 (nº 40) aparece a única ocorrencia que recolleemos en toda a documentación analizada da forma *puge* (Carvalho 2003: 52).

A información que acabamos de ofrecer apunta claramente a que as formas en *-i*, tanto da P1 dos pretéritos fortes coma da P2 do IPret, eran as correntes en Portugal no século XIII e na primeira metade do XIV, pero non nos permite precisar a cronoloxía da aparición das formas en *-e* e, por tanto, verificar a evolución da concorrencia entre os dous tipos, xa que a desaparición das formas de tipo *pugi* do escatocolo dos documentos se debe a cambios nas fórmulas empregadas, non á obsolescencia deste tipo. Simplemente podemos conxecturar que a alternancia entre variantes en *-e* e variantes en *-i* puido comezar a mediados do século XIV e estenderse ata finais deste século ou comezos do seguinte, pero cómpre obter máis datos para poder confirmar isto.

5.6. O TESTEMUÑO DOS TEXTOS XURÍDICOS (1280-1350CA.)

A situación que presentan os textos xurídicos datables aproximadamente ao longo do período 1280-1350 corrobora o cadro que debuxan os documentos, con absoluto predominio de *lhi(s)* e a presenza minoritaria de *lhe(s)*, pero non ofrece información sobre as outras variantes analizadas:

- Na versión galego-portuguesa do *Foro Real* de Afonso X (Ferreira 1987) as formas de tipo *lhi* (que suman un total de 229) son as únicas (rexístranse tres de *li*); no plural, *lhis* ofrece 24 ocorrencias (máis 2 con <l->, *lis*), fronte a *lhes*, con 4.
- Na versión das *Flores de Dereito* (Ferreira 2001: 105-149 e 418-464) rexístranse 33 ocorrencias de tipo *lhi* (máis unha con <l->), e 4 de tipo *lhis*; 1 de tipo *lhe* (máis dúas con <l->), pero 10 de *lhes* (máis unha con <l->).
- Na versión galego-portuguesa dos *Tempos dos preitos* (Ferreira 2001: 339-375) rexístranse 3 ocorrencias de tipo *lhi*, e no plural, unha de *lhes* e outra de *les*.

- Na versión galego-portuguesa da *Primeyra Partida* (Ferreira 1980; trad. 1320?; ms. da primeira metade do s. XIV?), son xerais as formas de tipo *lhi* e *lhis*, e rexístranse soamente dúas variantes de tipo *lles*.
- Da versión da *Segunda Partida* só chegaron a nós dous fragmentos, datables no século XIV, un custodiado na Torre do Tombo, de probable procedencia chanceliresca, e o outro dunha versión probablemente realizada en Braga (Ferreira 2001: 291-317). No primeiro rexístrase 1 ocorrencia de *lhi* por 8 de *lhis*, no segundo, pola contra, predominan as variantes do outro tipo, con 4 ocorrencias de *lhe* e 12 de *lhes*, por só 1 de *lhis*. Talvez a versión de Braga sexa bastante máis tardía cá da Torre do Tombo, realizada esta antes da metade do século XIV e aquela contra finais do mesmo, pero véxase o que se di a seguir sobre a versión da *Terceyra partida*.
- Na versión completa da *Terceyra Partida*, datada en 1341, as variantes de tipo *lhi(s)* son as xerais (277 ocorrencias), e non puidemos comprobar se aparecen variantes de tipo *lhe*, *lhes* (Ferreira 2001: 231-247).
- En dous fragmentos máis desta *Terceyra partida*, tamén custodiados na Torre do Tombo (Ferreira 2001: 377-416), as variantes de tipo *lhi(s)* son as únicas rexistradas: no fragmento A, con 10 ocorrencias, no fragmento B, con 24 ocorrencias. É interesante constatar que, pola contra, en dous fragmentos de versións realizadas no ámbito bracarense, segundo o editor, unha delas probablemente anterior a 1341 e a outra aproximadamente coetánea, as variantes de tipo *lhe* son amplamente dominantes: *lhe* con 11 ocorrencias fronte a 2 de *lhi*, e 1 de *lhes* nun caso; *lhe* con 13 ocorrencias e *lhes* con 1, fronte a 7 de *lhi*, noutro caso. Talvez a datación sexa máis tardía do que propón o editor, ou talvez algún escritorio bracarense adiantou a evolución que se iría facendo xeral posteriormente no conxunto de Portugal.

6. A TRADUCIÓN GALEGA DA CRÓNICA XERAL E DA CRÓNICA DE CASTELA

Pasamos agora a considerar algúns textos en prosa literaria que chegaron a nós en manuscritos orixinais dos séculos XIII e XIV, e que poden alumar a análise dos fenómenos de variación que nos ocupan e simultaneamente ser alumados por ela. Consideraremos, en primeiro lugar, un manuscrito galego de prosa histórica, de finais do século XIII / comezos do XIV, que denominaremos *Crónicas*; a seguir tres manuscritos portugueses do século XIV, o *Livro das Aves*, os *Diálogos de S. Gregorio* e o *Flos Sanctorum*; e finalmente, un mangado de fragmentos de diversa orixe e tipo: do *Livro de Tristan*, do *Livro de Merlin*, da *Estoria do Graal* e do *Livro*

de *Linhagens* do conde D. Pedro. Todos estes fragmentos están reputados como do século XIV.

Comezaremos polas *Crónicas*. O manuscrito que nos interesa (custodiado na Biblioteca Nacional de España, cota ms. 8817) foi editado por Ramón Lorenzo (1975), que lle deu o título de *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Como se acaba de dicir, referirémonos a el dun xeito máis breve como *Crónicas*. En conxunto, as *Crónicas* teñen tres partes principais (con anexos menores que non nos interesan arestora): a primeira, que o seu editor denomina “Traducción de *la Primera Crónica General*” e que nós denominaremos *Crónica de León* (fols. 1-88 do manuscrito actual), a segunda, *Crónica de Castela* (fols. 91-229) e a terceira, *Crónica de San Fernando* (fols. 230-265)⁴³. Segundo o editor, o primeiro texto en ser compilado foi a *Crónica de Castela*, que constitúe a sección máis extensa do códice, mentres que os outros dous foron elaborados posteriormente para completar aquel, un para ser engadido ao comezo (*Crónica de León*) e outro para ser acrescentado ao final (*Crónica de San Fernando*). De feito, o manuscrito está composto por dous códices que inicialmente estiveron encadernados en cadanseu tomo, como a seguir mostraremos.

A primeira parte, *Crónica de León*, contén a historia do Reino de León-Galicia desde Ramiro II ata Vermudo III (anos 842-1037), e, como demostrou D. Catalán, traduce parcialmente a segunda parte da versión rexia da *Primera crónica general*, compilada no escritorio real de Afonso X. Esta primeira parte constituíu inicialmente un códice encadernado separadamente. A segunda parte, *Crónica de Castela*, abrangue desde Fernando I ata a morte de Afonso VIII de León e Galicia (anos 1037-1230). A *Crónica de San Fernando* refírese ao reinado deste soberano como monarca dos reinos unificados de León e Castela (1230-1252) e moi rapidamente, aos seus sucesores Afonso X e Sancho IV, ata Fernando IV, xa dacabalo entre o século XIII e o XIV. A segunda parte e a terceira estiveron encadernadas xuntas, formando un códice separado da primeira.

O editor demostra que, no plano lingüístico, o texto das *Crónicas* é galego e non portugués (Lorenzo 1975: I, xxvi-xxxvi) e, seguindo e ao mesmo tempo puntualizando os pareceres de Lindley Cintra e Diego Catalán, data o manuscrito no reinado de Fernando IV (1295-1312), conxecturando que a *Crónica de Castela* debeu traducirse nos finais do século XIII e que os outros dous textos que se lle engadiron foron traducidos nos comezos do seguinte (Lorenzo 1975: I, xxxvii-xlvi). Por parte, o texto da *Crónica de León* chegou a nós nun manuscrito posterior, de fins do século XIV (ms. 2497 da Biblioteca Universitaria de Salamanca), que non nos vai interesar. Lamentablemente, ningún dos estudosos que

43 Corresponden a Lorenzo 1975: I, 1-304, 307-794 e 797-903, respectivamente.

se achegou ao manuscrito das *Crónicas* ofrece pormenores canto ás mans que participaron na súa labra. En todo caso, trátase dun orixinal (hipótese máis probable) ou dunha copia, a súa datación temperá e a súa extensión convérteno no testemuño máis importante da prosa narrativa en galego-portugués do período dionisino. Os investigadores Álvarez/Xove (1998), con base no estudo dunha serie de variables lingüísticas, confirman a datación que propón R. Lorenzo e localizan o lugar de elaboración do códice, a cidade episcopal de Tui, situada na mesma fronteira galego-portuguesa, e daquela capital dunha diocese transfronteiriza, coa metade setentrional do seu territorio na Galicia sudoriental e a metade meridional en Portugal, abranguendo a comarca entre Miño e Lima (mapas 1 e 4).

Mapa 4. Diocese medieval de Tui, entre a ría de Vigo, a vila de Ribadavia e o río Limia.
Fonte: adaptado de Pichel/Varela 2017.

Precisamente, un dos aspectos que estudaron os devanditos investigadores (Álvarez/Xove 1998: 36-37 e 49-50) foi o comportamento da variable *lle(s) / lli(s)* na *Crónica de León*. Segundo eles sinalan, este texto presenta grande abundancia de formas en *-i* no singular (ata sumar un terzo das ocorrencias, xeralmente grafadas *lli*, *llj*, e só en catro ocasións *lj*), “que conviven con *lle* e *le*, sen que se aprecien condicionantes contextuais da combinatoria, xa que ambas [*lle* e *le* dunha banda, *lli* da outra] se atopan en posición antevocálica e anteconsonántica” (Álvarez/Xove 1998: 49). Para o plural rexístranse as variantes con *-s* formadas sobre elas: *llis*, *lles* e, moi minoritariamente, *les*. Segundo os seus cómputos,

a frecuencia de formas rematadas en *-i* redúcese no plural, pois só supoñen a sexta parte do total dos casos. Internamente, hai diferencias só de grao entre as tres partes do texto, con máis abundancia de *lli(s)* no segundo terzo, e sobre todo no terceiro, ca no primeiro (Álvarez/Xove 1998: 49).

Os mesmos investigadores colocan estes datos no marco da información que fornecen os documentos notariais producidos en Galicia nos séculos XIII e XIV (Maia 1986: 521-522 e 669-670; e §5.2.1). Así, segundo eles,

a análise dos textos medievais revela que as formas en *-i* caracterizan a lingua da parte sur-occidental da actual provincia de Pontevedra ata fins do século XIII, e a da zona portuguesa contigua ata época máis tardía; no resto de Galicia, por contra, as formas en *-e* están xeneralizadas desde o comezo da documentación en galego (Álvarez/Xove 1998: 49).

Porén, eles mesmos salientan que:

nuns poucos anos, co cambio de século, se produciu na lingua escrita da comarca unha substitución case total das formas en *-i* por formas en *-e*, con escasos testemuños illados da pervivencia de *lli*, *llis* na primeira metade do séc. XIV, e ningún na segunda metade deste século (Álvarez/Xove 1998: 49).

Das súas observacións conclúen que:

conxugando a precisa localización xeográfica das formas en *-i* coa cronoloxía das primeiras formas en *-e* no mesmo territorio, podemos establecer que a lingua da *Tradución* [isto é, da *Crónica de León*] responde unicamente á da variedade do galego tudense e que a primeira parte da *Crónica Geral Galega* [isto é, a *Crónica*

de León] é contemporánea da tradución da *Crónica de Castela*, contra fins do séc[ulo] XIII e primeiros anos do séc[ulo] XIV (Álvarez / Xove 1998: 50),

confirmando así a datación proposta por Cintra, Catalán e Lorenzo.

Pola nosa banda, ampliamos a análise da dita variable ao conxunto dos textos, aproveitando a copiosa información que ofrece R. Lorenzo no exhaustivo glosario que acompaña a súa edición (Lorenzo 1975: II, 768-771). Ofrecemos os datos na táboa 15, na cal pode comprobarse que as formas en *-i* son maioritarias, tanto no singular coma no plural, na *Crónica de Castela* e aínda máis na *Crónica de San Fernando*, mentres que na *Crónica de León* as formas en *-e*, sumando o singular e plural, duplican aproximadamente en frecuencia as formas en *-i*, tal como indicaban os investigadores que acabamos de citar.

	<i>Crónica de León</i>			<i>Crónica de Castela</i>			<i>Cr. de S. Fernando</i>		
Singular LLE / LLI	lle 253	lli 133	lle / lli 1,9	lle 272	lli 453	lli / lle 1,7	lle 25	lli 127	lli / lle 5,1
Plural LLES / LLIS	lles 83	llis 12	lles / llis 6,9	lles 68	llis 178	llis / lles 2,6	lles 18	llis 78	llis / lles 4,3

Táboa 15. Formas *lle* (*lhe*, *le*) / *lli* (*llj-lhi*, *lj-li*) e *lles* (*les*) / *llis* (*lljs-lhis-lis*), nas *Crónicas*. Número de rexistros e índice *lle* / *lli* (columna co fondo sombreado). **Fonte:** elaboración propia con datos de Lorenzo 1975: II, 768-771.

Por outra banda, puxemos o foco sobre as formas átonas do {mi} dativo, aproveitando novamente a información do glosario realizado polo editor (Lorenzo 1975: II, 825). Segundo isto, resulta que nas *Crónicas* as formas do dativo {mi} son relativamente pouco abundantes, 65 en total, e aparecen case exclusivamente na *Crónica de Castela*: na primeira parte do códice rexístrase unha soa ocorrencia (133.19)⁴⁴, mentres que na terceira parte aparecen dúas (812.203, 852.46). Dentro da *Crónica de Castela* a meirande parte das formas concéntranse nun treito que comeza aproximadamente na metade do texto e remata antes do final (Lorenzo 1975: I, 546-714). Nese treito rexístranse 54 das 63 ocorrencias do pronome {mi} no conxunto da *Crónica de Castela*, fronte a 28 ocorrencias de {me_{dat}}, sendo que na *Crónica de León* e na *Crónica de San Fernando* a segunda forma é case única (agás as tres ocorrencias de {mi} que antes sinalamos), e esta é tamén maioritaria no resto da *Crónica de Castela*.

44 Os números remiten á páxina e liña, conforme a notación do glosario da obra.

Por parte, no códice é constante o emprego das grafías <n>, <nn> e <ñ> para a nasal palatal e <l> e <ll> para a palatal lateral, pero tamén se rexistra un uso esporádico das grafías <nh> e <lh>. As escasas ocorrencias destas últimas aparecen concentradas nun tramo determinado da *Crónica de Castela* (1975: I, 528-633; véxase Lorenzo 1975: I, xxxiii-xxxiv). Precisando aínda máis, nesa zona concreta en que rexistran as grafías <nh> e <lh>, contabilízanse 39 formas {mi} por 14 formas de {me_{dat}}, o que dá un índice MI 2,8, moi superior ao do sector máis amplo que antes sinalamos (1975: I, 546-714), en que o índice *mi / me* é MI 1,8. Agora, naquela mesma zona de maior densidade de formas de *mi* dativo e de grafías <lh> e <nh> (1975: I, 528-633), as formas de tipo *lli* do clítico de terceira persoa atinxen a frecuencia absoluta de 121 por 5 de tipo *lle*, mentres que no plural se rexistran 86 ocorrencias do tipo *llis* por ningunha de tipo *lles*. Nesa mesma zona rexístranse tamén as escasas ocorrencias que aparecen nas *Crónicas* das formas *mjnha*, *minha* e *mha*, grafadas con <h>, do pronome posesivo (cinco en total: Lorenzo 1975: II, 855).

Canto ao clítico da P3-P6ref *xe / xi*, segundo a información do citado glosario (Lorenzo 1975: II, 1331)⁴⁵, na *Crónica de León* rexístranse doce formas da variante *xe* por tres de *xi* (estas aparecen ao final desta parte: 297.4, 298.49 e 299.9). Pola contra, na *Crónica de Castela* rexístranse catro ocorrencias de *xe* por oito de *xi*. Finalmente, na *Crónica de S. Fernando* só aparece a segunda variante, *xi*, con dezanove ocorrencias.

Canto ás formas do clítico dativo da P2 nas *Crónicas*, segundo os datos que ofrece Lorenzo, a frecuencia total das distintas variantes e alomorfos son: *te* (18), *che* (16), *chi* (10), *ti* (8), *ch'o*, *ch'a* (3). Como se ve, aínda que a elevada frecuencia de *te* reflicte a tendencia á xeneralización da forma orixinaria de acusativo a custa dunha expresión diferenciada do dativo, as distintas variantes de formas específicas de dativo alcanzan conxuntamente unha frecuencia que case duplica a de *te* (34 ocorrencias). Ademais, constátase que as formas en *-e* son maioritarias (34), ata case duplicaren as en *-i*. Non obstante, a distribución dunhas e outras non é aleatoria: compróbase de novo que as formas en *-e* son amplamente maioritarias na *Crónica de León*, con 20 rexistros fronte a 3 de formas en *-i*; mentres que na *Crónica de Castela* se incrementa o número de ocorrencias de formas en *-i*, de xeito que as frecuencias se aproximan considerablemente (14 en *-e* fronte a 11 en *-i*), e no sector caracterizado pola concentración de grafías en <lh> e <nh> e de predominio do uso de {mi} dativo, as formas {ti} e {chi} atinxen maior frecuencia (9) ca as concorrentes en *-e* (4).

45 No caso deste vocábulo, o glosario só é exhaustivo na referencia aos casos de próclise; pero tentamos completar esta información coa procura dos casos de énclice.

Formas	me	mi	te	ti	che	chi	lle(s)	lli(s)	xe	xi
<i>Crónica de León</i>	%	1	9	1	11	2	336	145	12	3
<i>Crónica de Castela</i>	—	63	9	6	5	5	340	631	4	8
CrónCast. sector <lh>, <nh>	28	54	4	4	—	5	<lh>	<lh>	—	—
<i>Crónica de S. Fernando</i>	—	2	—	1	—	3	43	205	—	19
TOTAIS	—	66	18	8	16	10	719	981	16	30

Táboa 16. Frecuencias das formas en *-i* / *-e* nos clíticos dativos de primeira, segunda (ti) e terceira persoas nas *Crónicas*. **Fonte:** elaboración propia, con datos de Lorenzo 1975: II.

No referente aos verbos, este manuscrito é máis xeneroso en formas da P2 do IPret ca nas da P1, así que comezaremos por aquelas. A desinencia da segunda persoa do pretérito perfecto presenta 4 variantes, cun total de 53 ocorrencias: as máis conservadoras {sti} e {ste} e as innovadoras e características do galego {schi} e {sche}. A distribución de frecuencias entre estas variantes no conxunto do texto é: {sti} 8 ocorrencias, {ste} 15 ocorrencias, {schi} 12 ocorrencias e {sche} 18 ocorrencias. As variantes innovadoras con consoante africada suman 30 ocorrencias, fronte as conservadoras con consoante dental, con 23 ocorrencias. Por outra banda, as rematadas en *-i* suman 20 ocorrencias, mentres que as rematadas en *-e* suman 33 rexistros. Como se pode comprobar na táboa 17, na *Crónica de León* as formas terminada en *-e* son absolutamente maioritarias, na *Crónica de Castela* as proporcións aproxímanse á paridade, mentres que na *Crónica de S. Fernando* só se rexistran formas en *-i*.

	SCHE	STE	SCHI	STI	Subtotal E / I	Subtotal CH / T	TOTAL
<i>CronLeón</i>	7	7	2	1	14 / 3	9 / 8	17
<i>CronCastela</i>	11	8	8	6	19 / 14	19 / 14	33
<i>CSFernando</i>	0	0	2	1	0 / 3	1 / 2	3

Táboa 17. Frecuencia das variantes da desinencia da segunda persoa do perfecto nas *Crónicas*: distribución por partes. **Fonte:** elaboración propia.

Asemade, as formas en *-i* da primeira persoa do pretérito de verbos con perfecto forte (*ouvi*, *figi*, *trouxi*) atópanse todas elas na *Crónica de Castela* (senón unha única de *soubi*, que aparece na *Crónica de San Fernando*). Ademais, no treito restrito que antes caracterizamos pola frecuencia das grafías <nh> e <lh> (1975: I, 528-633) aparecen as ocorrencias únicas de *dixi* e *quigi* e tres das catro de *ouvi* que se rexistran na dita *Crónica* (Lorenzo 1975: II, 205, 485 e 1090). Como se ve, a frecuencia destas formas é moi baixa, o que non dá lugar á aparición de variantes en *-e*.

En ocasións, as variantes en *-i* de diverso tipo aparecen illadas no texto, pero con frecuencia vémolos agrupadas entre si. Así, nas pp. 132-133 rexístrase *amaschi, lli* e *mj*; nas pp. 240-241, *fezeschi, ti* e *lli*; na p. 315 *fezeschi, fezisti* e *sonaschi* con *ti* e *lli*,... O caso máis notable dáse nas pp. 624-626, con formas verbais como *ronpischí, ousaschi, volvisti, ouvischi, fezeschi, mestischi, foschi* e mais *dixi*, e formas pronominais *mi, ti* e *chi, lli* e *xi*.

En definitiva, os resultados son ben expresivos e apuntan claramente que a versión antiga das *Crónicas*, tal como chegou a nós, en efecto, foi elaborada no sur de Galicia e un ou varios treitos da *Crónica de Castela*, nomeadamente no sector que antes salientamos (1975: I, 546-633), con moita probabilidade foron realizados por un ou varios copistas portugueses, ou senón por un galego da zona tudense fortemente influído pola modalidade de *scripta* vixente ao sur do Miño. En todo caso, a distribución de variantes en *-i* e en *-e* non é en absoluto aleatoria e pode responder á intervención de distintos copistas en diferentes partes do manuscrito, aspecto este que debería ser obxecto de comprobación mediante unha análise paleográfica do mesmo.

7. DIÁLOGOS DE SAN GREGORIO E FLOS SANCTORUM

Os textos literarios producidos en Portugal no século XIV reflicten unha situación moi semellante á testemuñada por *B / V*. Así se comproba nos manuscritos do *Diálogos de San Gregorio*, o *Flos Sanctorum* e o *Livro das aves*, datados dun xeito ata agora pouco preciso no século XIV; de feito, son os códices máis extensos de carácter literario producidos en Portugal durante o dito século que sobreviviron ata os nosos días. Comezaremos pola versión máis antiga (A) dos *Diálogos de San Gregorio* (abreviaremos *Diálogos*), unha obra que tamén chegou a nós en versións máis tardías (B, C e D), de finais do século XIV e/ou do século XV (Mattos 1989: 32 e 54-60 e Machado 2008: 21-35). No texto desta versión, que a súa editora e estudosa Mattos e Silva considera anterior a 1380 (Mattos 1993), puidemos facer un espolio exhaustivo, grazas a que o seu editor recente, Américo Venâncio Machado Filho (2008), puxo dispoñible na rede un arquivo dixital coa súa edición⁴⁶. Debemos agradecer a este investigador as facilidades que xentilmente nos ofreceu para a consulta e manexo dos seus traballos, en particular as edicións dos *Diálogos* e do *Flos Sanctorum*.

46 <https://repositorio.ufba.br/ri/bitstream/ri/17923/1/Edi%C3%A7%C3%A3o%20semidiplom%C3%A1tica%20DSGA.pdf>

Nos *Diálogos*, para o dativo da P1 a forma claramente preferida é {mi} (151 rexistros) fronte a {me} (66 rexistros), cun índice MI 2.3⁴⁷. Ambas as formas poden aparecer ante vogal ou ante consoante. Canto a isto, téñase en conta o feito xa apuntado de que os textos en prosa están moito menos atados á representación da pronuncia ca os textos en verso, de xeito que o alomorfismo non é reflectido na escrita con tanta precisión coma nestes. Así, nos *Diálogos* non se rexistra o alomorfo ligado {m̄j} do acusativo e en xeral a frecuencia na representación tanto deste alomorfo de dativo canto do alomorfo reducido {m} é moi baixa. Con todo, rexístranse 22 ocorrencias de {m̄j} dativo, escrito <mh>, ante *a-* e *o-*, das cales 19 corresponden aos encontros co clítico acusativo de terceira persoa (*mh-o*, *mh-a...*); tamén se rexistra unha ocorrencia do alomorfo {m} ante *e-*: “E huum miragre que *m’el* a min confessou”.

Na P2, a forma preferida de dativo é {ti} (73 ocorrencias), que aparece en posición proclítica e enclítica, ante consoante e ante vogal, ben que neste último contexto este alomorfo é máis frecuente ante *-e* (14 ocorrencias) que non ante *-a* e *-o* (5 ocorrencias). A forma {te}, pola súa banda, presenta 4 rexistros, se descontamos os 41 que corresponden á frase formular *rogo-te*, tendo en conta que este verbo aparece nos *Diálogos* rexendo *me* na P1 e *o / a* P3⁴⁸. A forma reducida {t} ofrece 2 rexistros, ambos enclíticos e ante a vogal *-e*. Pero, ademais, neste texto tamén aparecen as formas de dativo {che} (1 ocorrencia) e {ch} (8 ocorrencias, 6 delas ante as vogais *-o* e *-a*). En resumo, a forma máis frecuente é {ti}, tanto ante vogal como ante consoante e ademais é a preferida ante a vogal *-e*; a forma {te} aparece cunha frecuencia moi baixa, e {ch} é a preferida ante as vogais *-a* e *-o*, nomeadamente no encontro cos pronomes acusativos átonos de terceira persoa (*ch’o*, *ch’a*).

Finalmente, no que se refire aos clíticos da P3/P6, nos *Diálogos de San Gregorio* as variantes de tipo *lhi* e *lhis* son esmagadoramente maioritarias sobre *lhe* / *lhes*: 695 ocorrencias de *lhi* e 147 de *lhis* (ás que hai que sumar unha de *lhi-lo* e dúas de *lhi-la*), fronte a 63 de *lhe* e 26 de *lhes*. A frecuencia relativa de *lhi* fronte a *lhe* (índice LHI 11.0) é a dupla á de *lhis* fronte a *lhes* (índice LHS 5.6). Canto á forma reflexiva de terceira persoa, *xi* ofrece cinco ocorrencias, mentres *xe* non se rexistra.

No que toca ás formas verbais que interesan ao presente estudo, na P1 do IPret as formas en *-i* son as únicas que aparecen, excepto no caso dos verbos *dizer* e *fazer*, en que de todos os xeitos as variantes en *-e* son ocasionais: *dixi* (16) / *dixe* (1), *figi*

47 As observacións de Mattos e Silva no estudo deste texto (1989: 73-75 e 214-222) xa foron comentadas previamente no presente traballo (§4).

48 Na P3 *rogar* rexe *o / a* (24 rexistros), pero tamén excepcionalmente *lhi*, *lhis* (4 ocorrencias).

(16) / *fizi(-o)* (1) / *fige* (3), *ouvi* (4), *pudi* (4), *soubi* (11), *trouxi* (1). O mesmo acontece na P2, onde só se rexistran formas en *-i*, cun total de 94 ocorrencias.

A título ilustrativo, ofrecemos datos doutros vocábulos: *tardi* (4), *alti* (4), *sanguí* (18) / *sangue* (12), *outrin* (6) / *outren* (4). Á vista destes datos, chama a atención o caso de *longe* (30).

A situación que presenta a versión galego-portuguesa trecentista do *Flos sanctorum* (Machado 2009) é moi similar á que acabamos de expoñer. Na primeira persoa, *mi* rexístrase cunha frecuencia moi superior a *me_{dat}* (táboa 18), cun índice MI 4,7, o mesmo que acontece co alomorfo ligado {mj} en relación co reducido {m}. Na segunda persoa, a forma *ti* é amplamente preferida fronte a *te* (índice TI 11,9), igual ca {ch} fronte a {t} (índice CH' 12), rexístrase ademais o alomorfo {chi}, que corresponde ao {che} dos *Diálogos*, con cadansúa ocorrencia. Na terceira e sexta persoas, o índice resultante é un esmagador LHI 31, na forma reflexiva o índice é XI 7,5. Á vista destes datos, parece que o *Flos Sanctorum* reflicte un estadio lingüístico un pouco anterior aos *Diálogos de San Gregorio*, no que, en todo caso, o dativo retíña claramente as súas formas propias e as variantes en *-i* da P3-P6 predominaban amplamente sobre as en *-e*.

	<i>Diálogos</i>	<i>Flos</i>
mi	151	288
me	66	61
m'	1	2
m̄j	22	24
ti	73	119
te	4	10
che	1	—
chi	—	1
ch'	8	25
t'	2	2
lhi(s)	842	1 024
lhe(s)	89	33
xi	5	15
xe	—	2

Táboa 18. Frecuencia de distintas variantes e alomorfos nos *Diálogos de S. Gregorio* e o *Flos Sanctorum*. **Fonte:** elaboración propia.

O devandito é plenamente congruente coa situación que se verifica nas formas verbais de P1 e P2 do perfecto, nas cales non se rexistran variantes con *-e*. Na P1, as formas que se ocorren son as seguintes, coas correspondentes frecuencias: *dixi* (69), *estivi* (1), *figi* (7) / *fizi* (11), *ouvi* (26), *pudi* (6), *pugi* (3), *soubi* (1), *tivi* (2). Canto á P2, rexístranse 103 formas en *-sti*.

Rematamos cunha referencia rápida a outras formas: *tardi* (1), *alti* (3), *sangui* (14), *outri* (8) – *outrim* (1) / *outrem* (4), fronte a *longe* (25).

Finalmente, no *Livro das aves*, datado imprecisamente no século XIV, *lhi* é a única forma do clítico da P3 (11 ocorrencias) e é *lhis* amplamente maioritaria (6 ocorrencias), aínda que tamén se rexistra cadansúa ocorrencia de *lhes* e *lhe-lo*.

En resumo, a situación que presentan as variantes en *-i* de todos os vocábulos que consideramos, e moi particularmente o emprego maioritario de {mi} e {ti} – {ch'} como formas distintivas do clítico do dativo da P1 e da P2 respectivamente, é plenamente compatible cunha cronoloxía recuada tanto da versión do *Flos Sanctorum* canto da versión A dos *Diálogos de S. Gregorio*. Talvez un estudo máis demorado doutros trazos scriptolingüísticos dos textos permita afinar mellor a cronoloxía, pero co que xa sabemos, ao noso parecer podemos descartar cunha razoable seguranza que estes textos fosen redactados na segunda metade do século XIV, xa que reflicten o estadio da variedade portuguesa do romance galego-portugués no primeiro terzo do século XIV. Mesmo resulta altamente probable – especialmente no caso do *Flos* – que fosen producidos durante o período dionisino, isto é, no primeiro cuartel do século.

8. OUTROS TEXTOS LITERARIOS TRECENTISTAS: FRAGMENTOS DO LIVRO DE TRISTAN, LIVRO DE MERLIN, ESTORIA DO GRAAL E LIVRO DE LINHAGENS DO CONDE D. PEDRO

Para rematar, imos ofrecer unha rápida referencia ao *Livro d'Alveitaria* e a seguir faremos unha sumaria revisión doutros textos literarios trecentistas (ou tidos por tales), que nos chegaron de xeito moi fragmentario: os fragmentos do *Livro de Tristan* (galego), do *Livro de Merlin* (portugués), da *Estoria do Graal* (portugués) e do *Livro de Linhagens do Conde D. Pedro* (portugués). Os dous primeiros están datados na primeira metade do século XIV (Lorenzo/Souto 2001: 25), o terceiro foi datado nos fins do século XIII ou comezos do XIV (Dias 2003-2006: 10, Ailenii 2009: 34), o cuarto e último é datado en 1380-1383 (Mattoso 1980: 34-35 e Brocardo 2006: 7-9). Os tres fragmentos producidos en Portugal constituirían, xunto cos textos que acabamos de analizar, os escasos textos literarios en galego-portugués anteriores ao 1400 que chegaron a nós en orixinal ou copia coetánea (Mattos 1989: 15-35; Castro 2004: 92-94).

Comezaremos polo *Livro d'Alveitaria*, que, segundo se declara no propio texto, foi compilado e traducido “em linguagem portugues” en 1318 polo mestre Giraldo, por orde de D. Denis, e chegou a nós mediante copia do século XV (Pereira 1909; Río 2010). A xulgar pola única edición existente deste texto (Pereira 1909), parece claro que o copista do século XV interveu no texto adaptando as formas que lle soaban arcaicas ás que lle resultaban máis familiares no seu tempo. Non obstante, paga a pena chamar a atención sobre a reprodución ocasional dalgunhas variantes en <-i> propias da scripta dionisina, como a forma *alty* (22.32, 50.22), o imperativo *saby* (11.8, 12.31, 16.31, 36.39, 43.13, 49.28, 58.41), o clítico da P3-P6ref *xi* (17.18, 22.16, 29.34, 50.40) ou as numerosas ocorrencias do clítico da P3 *lhy* (ben que *lhe* é amplamente maioritario).

Pasamos agora a comentar os fragmentos do *Livro de Tristan* e do *Livro de Merlin*. A análise lingüística do texto caracteriza o *Livro de Tristan* como galego, xa que presenta entre outros trazos inequívocos as grafías <ll> e <n> / <ñ> e formas verbais de P3 do IPret de perfectos fortes en -o, de tipo *disso* (Lorenzo/Souto 2001: 27-55). Outras formas que identifican o texto como galego son *fonda*, *senllos* e *nume* (Pichel/Varela 2017: 173-179). Con base a unha minuciosa análise lingüística e paleográfica —na que, non obstante, non se tiveron en conta os trazos que a seguir imos tratar—, propúxose datar o orixinal da tradución na última década do século XIII e a copia que chegou a nós na primeira metade do século XIV, probablemente nas terras de Toroño, na metade setentrional (galega) da diocese de Tui (Pichel/Varela 2017: 179). Canto ás formas que nos interesan, o clítico dativo da P1 é *me* (3 rexistros) e o das P3 e P6 son *lle* e *lles* respectivamente (21 rexistros en total), o cal sitúa a confección —de terse esta realizado no século XIV, como parece ser aceptado por todos os estudosos que se achegaron ao fragmento— sen dúbida en Galicia. Pola súa parte, o *Livro de Merlin* é caracterizado como portugués polas súas grafías de tipo <lh>, <nh> e <bh> e por formas como *saby* (imperativo) ou *ameudy*. Canto ás formas que nos interesan, chamamos a atención para os pronomes *lhy*, *lhys* (8 rexistros) e *me* dativo (3 rexistros), como se ve nos exemplos: “que *me* demandades?” (Lorenzo/Souto 2001: 165), “que *me* semelha que naceron da pena” (Lorenzo/Souto 2001: 170). Isto parece apuntar cara a unha datación no segundo terzo do s. XIV, por volta de 1350.

Máis problemática semella a datación do fragmento da *Estoria do Graal*, que as súas estudosas, con argumentos paleográficos, sitúan nos finais do século XIII ou comezos do XIV (Dias 2003-2006: 10, Ailenii 2009: 34). Que o manuscrito foi elaborado en Portugal non admite dúbida, á vista das grafías <lh> e <nh>, pero outras características lingüísticas do texto convidan a cuestionar unha datación tan temperá e, por outra banda, suxiren que tal vez existiu unha versión previa realizada en Galicia. Canto ás formas que nos interesan, só se rexistran *te* (“E por

esto *te* manda [que todo teu] corazón seja de todo en Deus”) e *lhe*, que se rexistra abundantemente (21 ocorrencias), sen que apareza ningunha ocorrencia da variante concorrente *lhi*, que sería a esperable nun texto realizado en Portugal nas datas propostas polas ditas estudosas. Canto ás variantes de formas verbais, nótese *entraste*. A presenza de variantes como as formas plenas do posesivo proclítico en *minha conpa[nha]*, *tua crença*, *sua corõa*, *sua terra*, *sua conpanha*, *sua molher*, *sua memoria*, son tamén dificilmente compatibles coa dita datación (Carvalho 1996: 103-122; Cardeira 2005: 247-248 e 282-285)⁴⁹. O participio en *-ido*, *perdido* (e talvez a forma [?]pendido), parece tamén contradicir unha datación tan temperá (Carvalho 1996: 76-81; Cardeira 2005: 203-206). Por parte, formas como *despoys*, *moy*, *coydar* suxiren un orixinal feito en Galicia, ben que todas elas se rexistran esporadicamente en textos labrados en Portugal nos finais do século XIII e ao longo do XIV. Coidamos que, á luz do devandito, a data deste manuscrito debера ser obxecto dunha re-avaliación.

O fragmento do *Livro de Linhagens do Conde D. Pedro*, hoxe custodiado na Biblioteca da Ajuda a carón do *Cancioneiro da Ajuda* (Brocardo 2006), representa un “exemplar de traballo utilizado pelo próprio refundidor em 1380-1383” (Mattoso 1980: 34-35). Non pescudamos o fragmento completo, vista a súa baixa rendibilidade para o noso asunto, senón unicamente os treitos narrativos, nomeadamente, os das páxinas 41 a 54, 64 a 66, 75 a 80 e 135 a 138 da edición de Brocardo. O resultado da nosa análise mostra que as variantes de tipo *lhi(s)* son abrumadoramente maioritarias: 65 ocorrencias destas fronte a só 4 de *lhe*. Por parte, a narración da batalla de Salado (Brocardo 2006: 41-54), en que se introducen diálogos, dá azo para a aparición doutras dúas variantes que nos interesan: *me* e *te* como formas de dativo (4 e 5 ocorrencias respectivamente) e a alternancia de finais en *-i* e *-e* na P2 do IPret con claro predominio das segundas: *entraste*, *naciste*, *resurgiste*, *mostraste...* / *desanparasti* (12 ocorrencias da segunda fronte a 2 da primeira). Semella, pois, que á altura de 1380ca., non só *me*_{dat} varrera a *mi*, e *te*_{dat} a *ti*, mais tamén na desinencia da P2 do IPret se estaba impoñendo a variante en *-ste*.

49 A vulgar polos datos que ofrece Maia (1986: 675-7), o uso das formas tónicas do adxectivo posesivo en posición pre-nominal comezou antes e se difundiu máis rapidamente en Galicia do que en Portugal. Véxase formas como *miña* (xa documentada en 1262), *miñas* (1262...), *mina* (1281, 1288, 1300, 1305, 1310...), *myna* (1290, 1307), *myña* (1292, 1308...), *minha* (1299) e *sua* (1257, 1262, 1281, 1282, 1300, 1302...), *suas* (1265, 1278, 1285, 1292, 1298, 1302, 1306...).

9. DISCUSIÓN E CONCLUSIÓNS

Como conclusións máis importantes da presente achega, que terán continuación na seguinte entrega, salientamos as seguintes:

1. É indiscutible que no subsistema lingüístico portugués se mantivo unha oposición *me* (acusativo) / *mi* (dativo) e, analogamente, entre *te* / *ti* desde as orixes ata aproximadamente a década de 1340. No subsistema galego, nos clíticos da P1 esta distinción xa se perdera desde a etapa preliteraria, é dicir, antes do século XIII. O caso dos clíticos da P2 é máis complexo. Tanto en galego coma en portugués existiu vacilación entre a tendencia a manter a vella oposición –tendencia que triunfaría en galego– e a tendencia a neutralizala en favor de *te* –que se imporía no portugués. Así, durante a etapa galego-portuguesa, no subsistema portugués empregáronse como formas propias do dativo *ti* e *che* – *ch'*, no galego deuse preferencia a *che* – *ch'*.
2. Mentres existiu unha oposición entre *me* acusativo e *mi* dativo, e analogamente entre *te* e *ti* en portugués –isto é, ata o segundo terzo do século XIV–, necesariamente tiña que manterse vixente na posición átona final a antiga oposición fonolóxica entre /e/ (< lat. /ē, ě, ĭ/) e /i/ (< /-i/), unha oposición que en galego se neutralizara xa no período preliterario (Mariño 2009). Xa que logo, segundo o parecer xa adiantado, entre outros, por Huber (1986: 93) e Williams (1986: 61), a dita oposición existiu na fase máis antiga do portugués escrito, pero a súa neutralización xeneralizouse en Portugal non ao comezos do século XIV, como estes autores propoñen, e moito menos antes deste período, como sosteñen Maia (1986: 523) e Martins (2003-2006), senón, como pronto, durante o segundo terzo da dita centuria, ao paso que se neutralizaba a oposición *me / mi* e *te / ti*, a favor das formas escritas con <-e>.
3. Canto a interpretación fónica das grafías con <-e> e <-i> en final de palabra, parece obvio que, nas variedades lingüísticas en que se producía a oposición fonolóxica entre /e/ e /i/ e mentres esta se mantivo, cada unha destas grafías remitía ao seu correspondente fonema. Poden darse casos puntuais de variación, na medida en que estaba en marcha unha evolución tendente á súa neutralización, unha evolución facilitada polo seu escaso rendemento, e visto que, precisamente por isto, en moitos contextos tal variación non resultaba disfuncional⁵⁰, pero este fenómeno sería restrinxido porque o funcionamento regular do sistema esixía mantela. Unha vez neutralizada a oposición, o emprego dunha ou outra grafía nalgúns casos pode ter significación fonética

50 Pode ser o caso de formas como *longi*, que comenta Martins (2003-2006: 310) ou das variantes de tipo *fiqui* que aparecen nos textos galegos.

e por tanto remitir a realizacións máis altas ([i] ou próximas) ou máis baixas ([e] ou próximas), pero non necesariamente a esixe: desde que nesa posición deixara de estar vixente a oposición entre /e/ e /i/, a variación entre distintas realizacións da vogal final – máis elevadas ou máis abaixadas – non perturbaban o funcionamento do sistema, e por tanto é de esperar unha marxe máis ampla de variación fonética entre [e] e [i] e de variación gráfica entre <-e> e <-i>, e ademais xa non é obrigado que exista unha correspondencia estrita entre <-e> e [e] nin entre <-i> e [i].

En contra da interpretación do grafo <-e> como representación dun son [e], que contradiría a hipótese que ela mantén, hipótese segundo a cal a neutralización entre /e/ e /i/ e a elevación a [i] son fenómenos temperáns, Martins propón:

Alternativamente, poder-se-á interpretar a substituição gráfica de <i> por <e>, que se acentua a partir do século XIV, como un proceso de regularización ortográfica numa altura em que, dada a elevação -[e] > [-i], <-e> está a caminho de tornar-se a representação gráfica usual de -[i] (2003-2006: 311).

Tal proceso de “regularización ortográfica” consistiría pois “em representar por <-e> todos os -[i] finais, quer proviessem directamente de -[i] latino, quer resultassem da elevação de [e] com origem em -[ē, ě, ĭ] latinos” (2003-2006: 314-315). Pola súa banda, Carvalho, ao comprobar que na documentación de Alcobça, editada por ela mesma, as formas escritas con <i> etimolóxico (tipo *lhi(s)*, *mi*, *puçi* ou *viinti*) eran as correntes na primeira metade do século XIV, en canto que na segunda metade todas elas pasan a ser grafadas con <e>, salvo as do clítico *lhi* (aínda así, estas en co-variación coas formas de tipo *lhe*), e que aos inicios do século XV todas as grafías en <-i> desaparecen completamente, interpreta este fenómeno “as a result of normative orthographic pressure by central powers” (2005: 51).

Esta interpretación da xeneralización das grafías en <-e> ao longo do segundo e último terzos do século XIV nos vocábulos que anteriormente se viñan escribindo sistematicamente con <-i> nos textos portugueses, non se compadece cos datos, especialmente se introducimos no cadro a información que nos fornecen os textos galegos. A xulgar pola evidencia documental, dificilmente pode discutirse que en galego a dita neutralización se completara xa no período literario. Como tal neutralización se resolveu a favor de [e], esperablemente, a grafía xeral nos textos galegos é <-e>. Non se acaba de enxergar por que a xeneralización desta grafía <-e> nos textos portugueses desde a metade do século XIV e sobre todo desde os inicios do século XV,

representaría unha realización [i] e non [e], aínda admitindo que o [e] final do galego e o [e] final do portugués non necesariamente presentaban realizacións idénticas. Precisamente, tal como sinala Maia, nos séculos XIII e XIV –sobre todo no XIII– as formas rematadas en <-i> anti-etimolóxico, de tipo *fiquy*, *firmy*, *nomj*, son máis frecuentes en documentos galegos do que nos portugueses (1986: 375). Isto ten lóxica se se pensa que en galego non existía a oposición fonolóxica entre /e/ e /i/ en posición átona final, de maneira que a realización da vogal podía variar entre sons máis elevados ou máis abaixados (e o feito de que os exemplos de <i> procedan sobre todo do sur de Galicia suxire que nesta área as realizacións eran máis elevadas do que no resto do territorio galego), mentres que en portugués, existindo tal oposición, as realizacións de cada un dos fonemas –e por tanto as súas representacións gráficas– se distinguían con máis clareza. Precisamente, nos textos portugueses comezan a verificarse grafías anti-etimolóxicas con <-i> contra os mediados do século XV, isto é, unha vez consumada a neutralización (Carvalho 2005: 52-55). En conclusión, de ser acertada a hipótese que defenden estas estudosas, segundo a cal a elevación do [e] final a [i] en portugués se xeneralizou nun período anterior ao século XVIII –hipótese verosímil, sobre a que non procede pronunciarse no presente traballo–, o dito proceso tivo que se producir despois da metade do século XIV.

4. En coherencia coas observacións e conclusións precedentes, parece razoable concluír que as formas *lhi* e *lhis* do clítico dativo da P3 e da P6, as de tipo *dixi* da P1 dos pretéritos fortes, as de tipo *-sti* da P2 do IPret, en que a grafía <-i> é etimolóxica (pois corresponde con [i] latino), se pronunciaban con *-[i]*. As devanditas formas son características dos textos portugueses, aínda que ocasionalmente nestes aparecen formas en *-e* (sobre todo, *lhes*). Ao contrario, nos textos galegos –coa excepción parcial dos da franxa meridional fronteiriza de Galicia, sobre todo no século XIII e comezos do XIV–, as formas deses vocábulos aparecen xeralmente escritas con <-e> (*lhe* e *lhes*, *dixe*, *-ste*), que con certeza era unha grafía fonética, e só moi ocasionalmente se rexistran grafías en <-i>. Novamente, a distribución desas grafías e o seu carácter sistemático en cada un dos dous subsistemas (galego e portugués) son incompatibles cunha interpretación non fonética das grafías en <-i> e <-e> dos textos portugueses e da súa evolución, e, xa que logo, non se pode atribuír ao <-e> deses vocábulos unha pronuncia [i], ao menos antes da segunda metade do século XIV. No que atinxe á cronoloxía da evolución desas formas, parece claro que o paso de *-[i]* a *-[e]* se produciu ao longo do segundo e último terzos do século XIV. Só posuímos unha información abundante para *mi* > *me_{dat}* e *lhi(s)* > *lhe(s)*, que estiveron en co-variación desde o segundo terzo do século XIV, pero parece que a definitiva xeneralización de *me* xa se produciu

por volta de 1350, mentres que a de *lhe(s)* se produciu aproximadamente a partir de 1385, e só se consumou no primeiro cuartel do século XV.

5. Finalmente, as devanditas conclusións permiten abordar a análise da variación entre as ditas formas nos cancioneiros trobadorescos cunha base suficientemente firme, tarefa que nos ocupará na seguinte entrega do presente traballo.

TÁBOA DAS ABREVIATURAS DAS COLECCIÓNS DOCUMENTAIS MÁIS CITADAS

Afonso IV = Marques 1990-1992

Alcobaça = Carvalho 2017

AMPorto I, AMPorto II = Jorge/Lopes/Caldas 1967-1974

APal = Dias/Marques/Rodrigues 1987

ATOX = Parkinson (s.d.)

Castelo Branco = Brissos 2011

Crónicas = Lorenzo 1975-1977

DDenis = Gomes 2013

DG-P = Souto 2008

DPort = Martins 2001b

DPrim = Martins 2001a

DRCoimbra = Gomes 1988

HG-P = Maia 1986

LBJPortel e LBJP-E = Azevedo 2003

Lezírias = Nogueira 2003

Livro 2º = Marreiros 2012

PMH = Herculano 1868

Valdevez = Andrade/Krus 2000

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

OS CANCIONEIROS. FONTES E EDICIÓNS

- A = *Cancioneiro da Ajuda*. Véxase *Fragmento do nobiliário do conde dom Pedro*. / *Cancioneiro da Ajuda. Edição facsimilada do códice existente na Biblioteca Nacional*. Lisboa: Távola Redonda / Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico – Biblioteca da Ajuda, 1994.
- Michäelis de Vasconcellos, Carolina (1990 [1904]): *Cancioneiro da Ajuda. Edição crítica e comentada*. 2 vols. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.
- Carter, Henry (1975): *Cancioneiro da Ajuda. A diplomatic edition*. New York: Klaus Reprint.
- B = *Cancioneiro da Biblioteca Nacional*. Véxase *Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci Brancuti)*. Cod. 10991. *Reprodução facsimilada*. Lisboa: Biblioteca Nacional / Imprensa Nacional / Casa da Moeda, 1982.
- Molteni, Enrico (1880): *Il Canzoniere Portoghese Colocci-Brancuti, pubblicato nelle parti che completano il Codice Vaticano 4803*. Halle: Max Niemeyer.
- Machado, Elza Paxeco e José Pedro Machado (1949-1964): *Cancioneiro da Biblioteca Nacional. Antigo Colocci-Brancuti*. 8 vols. Lisboa: Revista de Portugal.
- Tavani, Giuseppe (1999): «*Arte de Trovar*» do *Cancioneiro da Biblioteca Nacional de Lisboa*. Lisboa: Colibri.
- V = *Cancioneiro da Biblioteca Vaticana*. Véxase *Cancioneiro português da Biblioteca Vaticana (Cód. 4803)*. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos / Instituto de Alta Cultura, 1973.
- Monaci, Ernesto (1875): *Il Canzoniere portoghese della Biblioteca Vaticana*. Halle: Max Niemeyer.
- N = Pergamiño Vindel. Véxase Monteagudo, Henrique (ed.) (2017): *Martín Codax. Cantigas*. Vigo: Galaxia / Consello Social da Universidade de Vigo.
- CSM= Mettmann, Walter (ed.) (1981): Afonso X, o Sabio. *Cantigas de Santa Maria*. 2 vols. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- T₀ = Monteagudo, Henrique (ed.) (2003): *Afonso X o Sabio. Cantigas de Santa Maria*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Edición facsimilada do códice de Toledo (T₀), Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 10 069.
- Schaffer, Martha E. (ed.) (2010): *Afonso X o Sabio. Cantigas de Santa Maria. Códice de Toledo (T₀)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- E = Inglés, Hygini (1943-1964): *La Música de las Cantigas de Santa María del Rey Alfonso el Sabio*. 4 vol. Barcelona: Diputación Provincial, Biblioteca Central. T. 1: *Facsímil del Códice j.b.2 de El Escorial*.
- T = Fidalgo Francisco, Elvira (ed.) (2011): *Alfonso X el Sabio. Las Cantigas de Santa María: Códice Rico, Ms. T-I-1, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial*. 3 vols. Madrid: Patrimonio Nacional / Testimonio.
- F = Afonso X o Sabio (1989-1991): *Cantigas de Santa Maria. T.I. Edición facsímil del códice B.R. 20 de la Biblioteca Nazionale Centrale de Florencia: siglo XIII*. Madrid: Edilán.
- Hernández Serna, Joaquín (1993): *Cantigas de Santa María: Códice B.R. 20 de Florencia: estudio, transcripción, situación y variantes*. Murcia: Universidad.

RECURSOS EN REDE. EDICIONS DIXITAIS

- Askins, Arthur L-F. (dir.) (1997-): *BITAGAP (Bibliografía de textos antigos galegos e portugueses)*. Berkeley: The Bancroft Library. University of California. http://vm136.lib.berkeley.edu/BANC/philobiblon/bitagap_en.html
- Brea, Mercedes e Pilar Lorenzo Grandín (dirs.) (2019): *MedDB. Base de datos da lírica profana galego-portuguesa. Versión 3.6.1*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. <http://www.cirp.gal/meddb>
- Domingues, José (coord.) (2012-): *CLIMA. Corpus legislativo da Idade Media anotado*. Porto: Universidade Lusíada. <http://www.ulusiada.pt/clima/>
- González Seoane, Ernesto (coord.) (2006-2018): *Dicionario de dicionarios do galego medieval*. Vigo: Seminario de Lingüística Informática - Grupo TALG / Instituto da Lingua Galega. <http://sli.uvigo.es/DDGM/>
- Ferreiro, Manuel (dir.) (2014-): *Glosario da poesía medieval profana galego-portuguesa*. A Coruña: Universidade. <http://glossa.gal/>
- (dir.) (2018-): *Universo Cantigas. Edición crítica da poesía medieval galego-portuguesa*. A Coruña: Universidade. <https://universocantigas.gal/>
- Lopes, Graça Videira, Manuel Pedro Ferreira [et al.] (2011-): *Projeto lítera. Cantigas medievais galego-portuguesas*. Lisboa: Instituto de Estudos Medievais, FCSH/NOVA. <http://cantigas.fesh.unl.pt/>
- Reis, António Matos (s.d.): *Forais extensos [web]*. [Viana do Castelo]: [edición do autor] <https://sites.google.com/site/foraisextensos/abertura>

- Varela Barreiro, Xavier (dir.) (2007-): *Tesouro medieval informatizado da lingua galega 2.1. (TMILG)*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://ilg.usc.es/tmilg/>
- Xavier, María Francisca (dir.) (2002-): *Corpus informatizado do portugués medieval, o CIPM*. Lisboa: Universidade Nova. <https://cipm.fcsh.unl.pt/gencontent.jsp?id=92>

OUTROS TEXTOS E DOCUMENTOS. EDICIÓNS E ESTUDOS

- Ailenii, Simona (2009): “O arquetipo da tradución portuguesa da *Estoire del Saint Graal* à luz de um testemunho recente”, *Revista Galega de Filoloxía* 10, 11-38.
- Alarcão, Jorge de e Luís Carlos Amaral (1986): *Livro das campainhas. Códice da segunda metade do século XIV*. Mosteiro de São Salvador de Grijó. Vila Nova de Gaia: Câmara municipal.
- Ali, Manuel Said (1966): *Gramática histórica da língua portuguesa* (6ª edición). São Paulo: Melhoramentos.
- Almeida, Maria L. Alves Ferreira de (1992): *Foral e foros da Guarda. Edição e estudo lingüístico do manuscrito português*. Viseu: Universidade Católica Portuguesa. Trabalho de síntese elaborado no âmbito de História da Língua Portuguesa para as Provas de Aptidão Pedagógica e Capacidade Científica.
- Álvarez, Rosario (1994): “As formas de dativo e a expresión do número no galego medieval”, *Verba* 21, 133-166.
- Álvarez, Rosario e Xosé Xove (1998): “Lingua e variación dialectal na *Crónica Xeral Galega*”, en D. Kremer (ed.), *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Vigo: Galaxia, I, 29-58.
- (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Andrade, Amélia Aguiar e Luís Krus (dirs.) (2000): *Valdevez medieval. Documentos I (950-1299)*. Arcos de Valdevez: Câmara municipal. [Valdevez].
- Azevedo, Pedro A. (2003): *Livro dos bens de D. João de Portel. Cartulario do século XIII*. Lisboa: Colibri. [LB]Portel].
- Boullón, Ana I. e Henrique Monteagudo (2009): *De verbo a verbo. Documentos en galego anteriores a 1260*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Brissos, Fernando J. Costa (2011): *Linguagem do sueste da Beira no tempo e no espaço*. Lisboa: Universidade. Dissertação de doutoramento inédita. [Castelo Branco].
- Brocardo, Teresa (2006): *Livro de linhagens do Conde D. Pedro. Edição do fragmento manuscrito da Biblioteca da Ajuda (século XIV)*. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.
- Cardeira, Esperança (2005): *Entre o português antigo e o português clássico*. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.

- Carvalho, Maria J. (1996): *Do português arcaico ao português moderno. Contributos para uma nova proposta de periodização*. Coimbra: Universidade. Dissertação de mestrado apresentada à Faculdade de Letras.
- (2005): “On the origin of the final unstressed [i] in Brazilian and other varieties of Portuguese. New evidence in an enduring debate”, en Jens Erik Mogensen, Eva Skafté Jensen, Michael Fortescue e Lene Schøsler (eds.), *Historical linguistics 2003. Selected papers from the 16th International Conference on Historical Linguistics (Copenhagen, 11-15th August 2003)*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 47-60.
- (2017): *Documentação medieval do mosteiro de Santa Maria de Alcobaça. Edição, com introdução e notas de aparato crítico. Verba. Anexo 74*. Santiago de Compostela: Universidade. [Alcobaça].
- Castro, Ivo (2004): *Introdução à história do português*. Lisboa: Colibri.
- Cepeda, Isabel Vilares (1995): *Bibliografia da prosa medieval em língua portuguesa*. Lisboa: Instituto da Biblioteca Nacional e do Livro.
- Cintra, Luís F. Lindley (1984): *A linguagem dos foros de Castelo Rodrigo: seu confronto com a dos foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagre: contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do século XIII*. [Lisboa]: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.
- Coelho, Maria Helena da Cruz e Maria do Rosário Barbosa Morujão (1999): *Forais e Foros da Guarda*. A Guarda: Câmara municipal.
- Costa, Ana L. Pereira e Maria O. Rodrigues Santana (2006): “Documentação foraleira dionisina de alguns concelhos do Alto Trás-os-Montes”, *Revista Galega de Filoloxía* 7, 117-141.
- Dias, Aida Fernanda (2003-2006): “A matéria da Bretanha em Portugal: relevância de um fragmento pergamináceo”, *Revista Portuguesa de Filologia* 25, 145-222.
- Dias, Epiphânio da Silva (1970): *Sintaxe histórica portuguesa* (5ª edición). Porto: Livraria Clássica.
- Dias, João J. Alves, António H. de Oliveira Marques e Teresa F. Rodrigues (1987): *Álbum de Paleografia*. Lisboa: Estampa. [APal].
- Domingues, José e Pedro Pinto (2015): “Os foros extensos na Idade Média em Portugal”, *Revista de Estudos Histórico-Jurídicos* 37, 153-174.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Ferreira, José de Azevedo (1980): *Alphonse X. Primeyra Partida. Édition et étude*. Braga: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- (1987): *Afonso X. Foro Real*. 2 vols. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- (1993a): “Flores de Direito”, en Lanciani/Tavani 1993: 278-279.

- (1993b): “Foro Real”, en Lanciani/Tavani 1993: 281.
- (1993c): “Partidas”, en Lanciani/Tavani 1993: 511-512.
- (2001): *Estudos de história da língua portuguesa. Obra dispersa*. Braga: Universidade do Minho / Centro de Estudos Humanísticos.
- Gomes, Saul António (1988): “Documentos medievais de Santa Cruz de Coimbra”, *Estudos Medievais* 9, 3-167. [DRCoimbra].
- (2013): “A chancelaria régia de D. Dinis: Breves observações diplomáticas”, *Fragmenta historica. Revista do Centro de Estudos Históricos da Universidade Nova de Lisboa* 1, 9-38. [DDenis].
- Herculano, Alexandre (1868): *Portugaliae Monumenta Historica. Vol. III (2). Leges et consuetudines*. Olisipone: Typis Academicis. Disponível em <http://purl.pt/12270>. [PMH].
- Huber, Joseph (1986): *Gramática do português antigo*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Jorge, Ricardo, José C. Lopes e José Caldas (1967-1974): *Corpus codicum latinorum et portugalensium eorum qui in Archivo Municipali Portucalensi asservantur antiquissimorum ivssv curiae municipalis editum. Vol. VI: Livro 1º de pergaminhos, fasc. I e II; Livro 2º de pergaminhos, fasc. III, fasc. IV e V* [Porto]: Câmara municipal, Gabinete de Historia da Cidade. [AMPorto I, AMPorto II].
- Lanciani, Giulia e Giuseppe Tavani (coords.) (1993): *Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*. Lisboa: Caminho.
- Lorenzo Gradín, Pilar e José A. Souto Cabo (coords.) (2001): *Livro de Tristan e Livro de Merlin. Estudio, edición, notas e glosario*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Lorenzo, Ramón (1975): “Gallego y portugués: algunas semejanzas y diferencias”, en *Filología y didáctica hispánica. Homenaje al Profesor Hans-Karl Schneider*. Hamburg: Helmut Buske, 155-175.
- (1975-1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. 2 vols. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”. [Crónicas].
- (1985): *Crónica Troiana*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza. Versión dixitalizada do manuscrito en <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000046143>
- (2004): *Mirages de Santiago = Milagres de Santiago = Milagros de Santiago*. 2 v. [Valencia]: Scriptorium Ediciones Limitadas.
- Machado Filho, Américo V. Lopes (2008): *Diálogos de São Gregório. Edição e estudo de um manuscrito medieval português*. Salvador: Edufba.
- (2009): *Um «Flos Sanctorum» trecentista em português*. Brasília: Universidade.

- (2015): *Diálogos de São Gregório. Edição semidiplomática*. Bahia: Universidade Federal. Disponível em <http://repositorio.ufba.br/ri/handle/ri/17923>
- Maia, Clarinda de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XII ao século XVI (com referência á situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica. [HG-P].
- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- (2009): “A vogal /i/ en posición átona final de palabra no galego medieval”, *Revista de Filología Románica* 26, 71-98.
- (2017): *Fonética e fonoloxía históricas da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Marques, António H. de Oliveira (1984): *Chancelaria de D. Pedro I (1357-1367)*. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- (1990-1992): *Chancelarias Portuguesas. D. Afonso IV*. 3 vols. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica / Centro de Estudos Históricos da Universidade Nova de Lisboa. [Afonso IV].
- Marreiros, Rosa (2012): *Chancelaria de D. Dinis. Livro II*. Coimbra: Terra Ocre. [Livro 2°].
- Martins, Ana M. (1994): *Clíticos na história do português*. Lisboa: Universidade. Dissertação de doutoramento inédita.
- (2001a): “Emergência e generalização do português escrito. De D. Afonso Henriques a D. Dinis”, en M. H. Mira Mateus (coord.), *Caminhos do Português*. Lisboa: Biblioteca Nacional, 23-71. [DPrim].
- (2001b): *Documentos portugueses do noroeste e da região de Lisboa. Da produção primitiva ao século XVI*. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda. [Dport].
- (2003-2006): “Para a história do vocalismo átono português: a propósito do testamento de Afonso II de 1214”, *Revista Portuguesa de Filologia* 25, 295-319.
- (2016): “Introdução: O português numa perspetiva diacrónica e comparativa”, en Ana Maria Martins e Ernestina Carrilho (eds.), *Manual de linguística portuguesa*. Berlin: De Gruyter Mouton, 1-39.
- Mattos e Silva, Rosa V. (1989): *Estruturas trecentistas*. 2 vols. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.
- (2008): *O português arcaico. Uma aproximação*. 2 vols. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.

- Mattoso, José (1980): “Introdução”, en José Mattoso (ed.), *Livro de Linhagens do Conde don Pedro*. 2 vols. Lisboa: Publicações da Academia das Ciências, I, 7-54.
- Menéndez Pidal, Ramón (1999): *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*. Madrid: Espasa.
- Michaëlis de Vasconcellos, Carolina (1920): “Glossário do *Cancioneiro da Ajuda*”, *Revista Lusitana* 23, 1-95.
- Monteagudo, Henrique (2008a): “Ortografía *alfonsí*? Para a análise grafemática dos testemuños poéticos en galego da segunda metade do século XIII”, en Manuel Ferreiro, Carlos P. Martínez Pereiro e Laura Tato Fontaiña (eds.), *A edición da poesía trobadoresca en Galicia*. A Coruña: Baía Edicións, 141-160.
- (2008b): *Letras primeiras. O Foral do Burgo de Caldelas, os primordios da lírica trobadoresca e a emerxencia do galego escrito*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- (2012): “Galego, portugués e brasileiro no tempo. Achegas para unha diacronía comparada”, en Xoán C. Lagares e Henrique Monteagudo (orgs.), *Galego e portugués brasileiro. História, variação e mudança*. Rio de Janeiro: Universidade Federal Fluminense, 37-104.
- (2013): “«*Cuita grand’e cuidado*» (A 32) / «*Coita grand’e coyado*» (B 174). Estratigrafía da variación lingüística nos cancioneros trobadorescos”, *Boletín da Real Academia Galega* 374, 207-299.
- (2015): “Variación scriptolingüística e estratigrafía comparada de A e B. Achegas á proto-tradición manuscrita dos cancioneros galego-portugueses”, *Diacrítica* 29, 471-496.
- (2019a): “Variación scriptolingüística e tradición manuscrita da lírica trobadoresca: As variables <nh/n> e <ss/s>”, en Ernestina Carrilho, Ana M. Martins, Sandra Pereira e João P. Silvestre (eds.), *Estudos lingüísticos e filológicos oferecidos a Ivo Castro*. Lisboa: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa, 859-959.
- (2019b): “Os pronomes tónicos oblicuos libres *min* e *mí* nos cancioneros trobadorescos”, *Revista Galega de Filoloxía* 20, 91-118. <https://doi.org/10.17979/rgf.2019.20.0.5921>
- Mota, Jacira Andrade, Rosa Virginia Matos, Vera Lúcia Sampaio e Nelson Rossi (1965): *Livro das aves*. [Rio de Janeiro]: Instituto Nacional do Livro. Ministério da Educação e Cultura.
- Neto, Serafim da Silva (1956): *Textos medievais portugueses e seus problemas*. Rio de Janeiro: Ministério de Educação e Cultura.

- Nobiling, Oskar (2007 [1907]): “Acerca do texto e da interpretação do *Cancioneiro da Ajuda*”, en *As cantigas de D. Joan Garcia de Guilhade e estudos dispersos*. Niterói: Universidade Federal Fluminense, 173-218.
- Nogueira, Bernardo Sá (2003): *O Livro das lezírias d’El Rei Dom Dinis*. Lisboa: Universidade. [Lezírias].
- Nunes, José Joaquim (1975): *Compêndio de gramática histórica portuguesa. Fonética e morfologia* (8ª edición). Lisboa: Livraria Clássica.
- Parkinson, Steven (ed.) (s.d.): *Arquivo de textos notariais em português antigo, Oxford*. Edición dixitalizada cedida polo editor ao *Corpus informatizado do português medieval*. [ATOX].
- Pereira, Gabriel (1909): “*Livro d’Alveitaria* do mestre Giraldo”, *Revista Lusitana* XII, 1-60.
- Pichel, Ricardo e Xavier Varela Barreiro (2017): “O fragmento galego-portugués do *Livro de Tristam*. Nova proposta cronolóxica e diatópica”, *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos* 20, 159-214.
- Pizarro, José A. de Sotto Mayor (2005): *D. Dinis*. Lisboa: Círculo de Leitores.
- Ramos, Ana M. (2008): *O cancionero de Ajuda. Confecção e escrita*. 2 vols. Lisboa: Universidade. Dissertação de doutoramento inédita. Disponível en <http://repositorio.ul.pt/handle/10451/553>.
- Río Riande, Maria G. del (2010): “El surgimiento de la prosa científica en Portugal: el *Livro d’Alveitaria* del Mestre Giraldo”, en Pierre Civil e Françoise Crémoux (eds.), *Actas del XVI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas. Nuevos caminos del hispanismo...* Madrid: Iberoamericana. Disponível en <https://www.academica.org/gimena.delrio.riande/138.pdf>
- Rodrigues, Maria C. Matias (1992): *Dos costumes de Santarém*. Lisboa: Universidade. Dissertação de mestrado, *pro manuscrito*.
- (1993): “Nova proposta de datação de três manuscritos medievais”, en *Actas do IX Encontro da Associação Portuguesa de Linguística*. Coimbra: Universidade, 363-376.
- Rodríguez Guerra, Alexandre e Xavier Varela Barreiro (2007): “As graffas no *Cancioneiro da Ajuda*”, en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.), *Na nosa lingoage galega*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 473-556.
- Soares, Lina M. Marques (2005): *Foral antigo de Santarém. Edição crítica e estudo*. Lisboa: Colibri.
- Souto Cabo, José António (2008): *Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII*. Monográfico nº 5 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade. [DG-Port].

- Stengaard, Birte (2003): “El uso libre de los pronombres personales tónicos oblicuos en el gallego-portugués medieval: características sintácticas e implicaciones diacrónicas”, en Fernando Sánchez Miret (ed.), *Actas del XXIII Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica*. Tübingen: Max Niemeyer, vol. II, 425-433.
- Viana, Mário (2002): “Um testemunho de direito consuetudinário (1281)”, *Arquipélago. Historia* (2ª série) 6, 399-415.
- Williams, Edwin B. (1986): *Do latim ao português*. Rio de Janeiro: Tempo brasileiro.